MARIUS IOAN GREC

Din istoria militară a Daciei Porolissensis: trupele auxiliare

„Vasile Goldiș” University Press

ARAD
2010

Referenți științifici: Prof. univ. dr. Mihai Bărbulescu
Prof. univ. dr. Adrian Bejan

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
GREC, MARIUS
Din istoria militară a Daciei Porolissensis: trupele auxiliare. / Marius Ioan Grec – Arad:
„Vasile Goldiș” University Press, 2010
Bibliogr.
ISBN: 978-973-664-426-9
355(398.2+37)
902(498)
94(398.2+37)

Tehnoredactare computerizată: **GREC IOAN MARIUS**
Coperta: **GREC IOAN MARIUS**

ISBN: **: 978-973-664-426-9**

Fiului meu, Emanuel

***Motto*:**

“... a rechemat armatele din Asiria ... A încercat să facă același lucru și în Dacia, dar l-au oprit de la aceasta prietenii săi, ca nu cumva să fie dați pe mâna barbarilor o mulțime de cetățeni romani”

Eutropius (VIII, 6, 2)

De la început se impune constatarea că domnul MARIUS GREC, doctor în istorie din anul 2000 al Universităţii „Babeş-Bolyai” din Cluj-Napoca, acum conferenţiar la Facultatea de științe umaniste a Universităţii VASILE GOLDIȘ din Arad, este un specialist format şi cu experienţă în învăţământ, în domeniul istoriei vechi a României, a celei universale şi a arheologiei, unde are o activitate îndelungată şi o contribuţie meritorie. Îmbinând în mod fericit activitatea universitară cu cercetarea ştiinţifică în domeniul arheologic-istoric, a adus contribuţii ştiinţifice demne de subliniat, mai cu seamă în problemele istoriei militare a Daciei Romane, parte componentă a Imperiului Roman.

DUMITRU PROTASE, Membru de onoare al Academiei Române

CUPRINS

Figura 1. **DIPLOMĂ MILITARĂ**
(Loc de descoperire: jud. Sălaj, com. Mirşid, Mirşid)

Reprezintă tabella I, ruptă în două pe mijloc (acum lipite). În colţurile din dreapta se aflau două orificii (se mai păstrează doar cel de sus) prin care se legau cele două tăbliţe sub formă de dyptich. La mijloc, pe orizontală (în direcţia scrisului) alte două orificii prin care trecea firul pentru prinderea tăbliţelor în vederea aplicării sigililor. Constituţia imperială după care a fost copiată diploma lasă la vatră soldaţii din cohors I Brittonum milliaria Ulpia, dislocată în provincia Dacia sub comanda guvernatorului Decimus Terentius Scaurianus. În diplomă se menţionează că cetăţenia romană a fost acordată soldaţilor din această unitate auxiliară înainte de terminarea serviciului militar, la 11 august 106, în localitatea Darnithithus din Dacia, pentru vitejia deosebită dovedită în războiul cu dacii. Tot atunci, când războiul trebuie să fi fost terminat, cohorta I de brittoni a primit titlul "*torquata pia fidelis civium Romanorum*".

(Fişă întocmită de: Bâltâc, Adela; Petolescu, Constantin, **Muzeul Naţional de Istorie a României –** BUCUREŞTI)

Introducere

Uriaş cap de pod în mijlocul seminţiilor libere de la nordul Dunării, Dacia - devenită provincie a Imperiului Roman în urma a două războaie grele (101-102; 105-106), poate cele mai grele purtate de unul dintre cei mai importanți împărați romani, Marcus Ulpius Traianus, a putut fi păstrată numai prin menţinerea aici a unui mare număr de trupe şi printr-o organizare judicioasă a apărării graniţelor.

Dacia a fost o zonă foarte bogată din punct de vedere economic, în special datorită bogățiilor natural, care aducea venituri importante Imperiului Roman. În același timp marele număr de colonişti care s-au stabilit în noua provincie au încercat să-și creeze condiţii cât mai bune de viaţă. De aceea, numai gândul de a abandona provincia din nordul Dunării, atribuit de tradiţia istorică antică lui Hadrian, era privit ca inoportun şi menit să fie motiv de discreditare a politicii oricărui împărat. Prestigiul politic al imperiului, impunea apărarea provinciei, oricâte greutăţi ar fi fost de întâmpinat.[1] Apărarea Daciei era uşurată de relieful şi configuraţia terenului, care asigurau posibilităţi defensive, relativ ușor de pus în valoare.

Plasată în mijlocul lumii barbare, Dacia era continuu supusă ameninţărilor externe. Pentru a face faţă acestei situaţii, Imperiul Roman a fost nevoit să aducă și să menţină în provincie efective militare numeroase.[2]

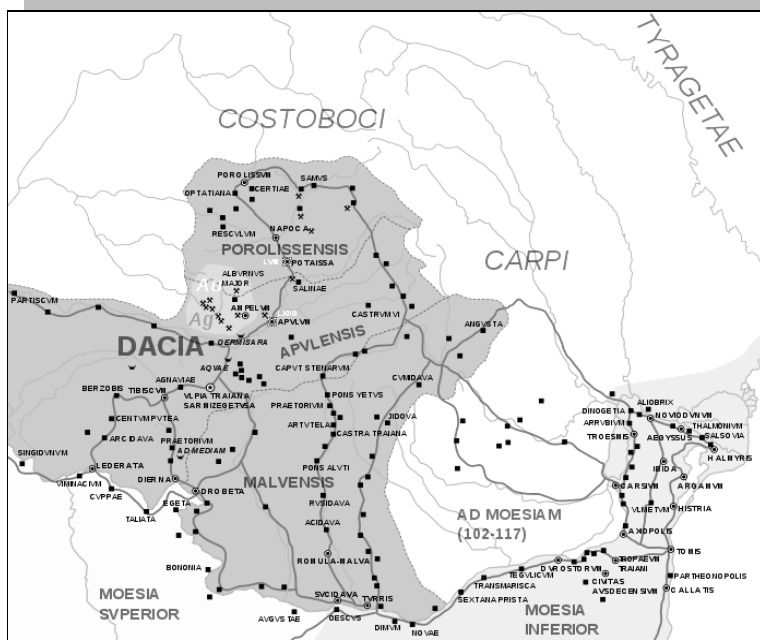

Figura 2. Dacia romană

Dispunând de fortificaţii şi o armată puternică, Dacia a putut face faţă timp îndelungat presiunilor externe, forţa militară îndeplinindu-şi cu succes misiunea în tot cursul stăpânirii romane asupra provinciei dunărene.[3] În strânsă relaţie cu aspectele politico-militare se află organizarea şi reorganizările succesive ale provinciei. La începutul anului 106 d.Hr. putem spune că Dacia lui Decebal este înfrântă.

Figura 3. Sinuciderea lui Decebal
(imagine de pe Columna lui Traian)

Analiza izvoarelor scrise şi cercetările arheologice relativ recente, demonstrează că o parte a teritoriilor dacice au fost ocupate în 102. Unele[4] (Banatul, vestul Olteniei) au fost atribuite Moesiei Superior (dacă nu cumva au format încă de atunci un comandament militar aparte), altele au fost anexate provinciei Moesia Inferior (Estul Olteniei, Muntenia, Sud-Estul Transilvaniei, Sudul Moldovei).[5]

Data încheierii războiului nu este exact cunoscută, dar este probabil vara anului 106.[6] Nu toate teritoriile ocupate de Traian au fost cuprinse în noua provincie; cele ataşate Moesiei Inferior (în cursul primului război dacic) au continuat a rămâne sub autoritatea guvernatorului

acestei provincii pe tot timpul domniei lui Traian. Provincia Dacia cuprindea cea mai mare parte a Transilvaniei (excepţie colţul de Sud-Est), vestul Olteniei şi Banatul (în întregime sau în cea mai mare parte). Dacia era o provincie imperială, având în frunte un guvernator, ca delegat al împăratului (*legatus Augusti pro praetore*), numit dintre membrii ordinului senatorial.[7]

Figura 4. Împăratul Traian
(imagine de pe Columna lui Traian)

Pacea pe care Traian credea că a instalat-o, era în mare parte o iluzie. Situaţia creată în provincia dunăreană la moartea împăratului, o demonstrează. Noul împărat,

Hadrian, a stat în grea cumpănă, să menţină această provincie sau să o abandoneze. Deşi nu a abandonat-o, o va reorganiza[8], dând instrucţiuni precise lui Q. Marcius Turbo Fronto Publicius Severus, personaj de rang ecvestru, dar militar de carieră de valoare excepţională. După înfrângerea sarmaţilor iazigi, diplomele militare cele mai apropiate temporal[9] atestă o provincie Dacia Superior, ceea ce presupune existenţa tot atunci şi a unei provincii Dacia Inferior. Dacia Porolissensis este atestată documentar în anul 123[10], provincie desprinsă din nordul Daciei traiane şi situată la nord de râurile Arieş şi Mureş, dar este foarte probabil ca provincial Dacia Porolissensis să fi fost creată tot în 118, concomitent cu organizarea Daciei Superior şi Daciei Inferior[11] sau foarte curând după organizarea acestor două provincii, prin 118-119.[12]

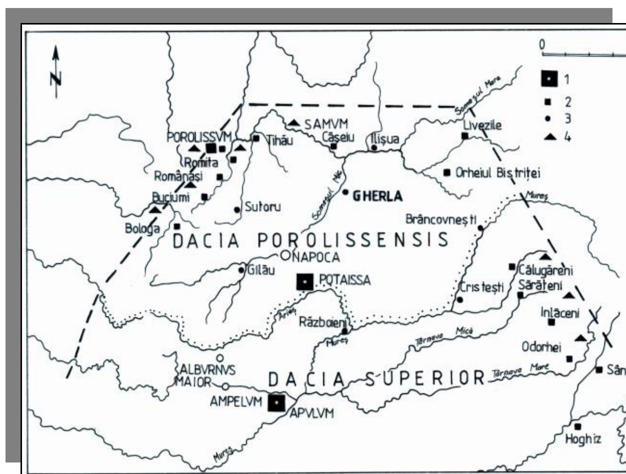

Figura 5. Dacia Porolissensis și sistemul de apărare

(după **M. Macrea,** în **Dacia,** 8, 1964, pp. 145-160**:** 1-castru de legiune; 2- castru de cohortă; 3- castru de ală; 4- turn de observație)

În 168-169, izbucneşte războiul cu neamurile barbare de la Dunărea de mijloc şi de sus (iazigi şi diferite seminţii germanice) care ameninţă, unele chiar atacând Dacia; în aceste condiţii împăratul Marcus Aurelius hotărăşte să unească cele trei provincii sub autoritatea unui guvernator general, purtând titlul de "legatus Augusti pro praetore trium Daciarum"; calitatea de guvernator este desemnată şi cu titlul de "praeses". Deoarece de acum înainte în provincie există două legiuni (XIII Gemina şi V Macedonica), guvernatorul era de rang consular, numit şi "consularis III(trium) Daciarum". Concomitent se constată şi modificarea denumirii provinciilor: *Dacia Superioară* devine *Dacia Apulensis*, *Dacia Inferioară* este denumită *Dacia Malvensis*, iar *Dacia Porolissensis* îşi păstrează vechiul nume şi vechea întindere teritorială.[13] Reforma lui Marcus Aurelius a recreat în Dacia un organism militar şi organizatoric unitar; trupele celor trei provincii depind în continuare, după cât se pare, de vechile districte Dacia Superior, Dacia Inferior şi Dacia Porolissensis, aşa cum rezultă din Diploma militară din 1 aprilie 179.[14]

Fiecare dintre cele trei provincii ale Daciei (Superior, Inferior şi Porolissensis) avea propria sa armată ("exercitus"), dar această denumire este atestată ca atare numai în monedele împăratului Hadrian, pe al căror revers apare legenda "Exercitus Daciae" (fig. 9.), precum şi pe unele ştampile tegulare care poartă inscripţia EX(ercitus) D(aciae) P(orolissensis).[15]

Având în vedere importantul rol al armatei romane, din istoriografia românească nu puteau lipsi cercetările asupra acestei instituţii, prima lucrare consistentă fiind redactată acum mai bine de 60 de ani.[16]

Cercetarea arheologică fundamentală asupra obiectivelor militare romane a făcut progrese remarcabile în ultimele decenii, rezultatele cercetărilor constituindu-se în valoroase lucrări de sinteză.[17] În rândul acestor lucrări de sinteză trebuie să se insereze și lucrări care să se axeze pe studiul bogatului material tegular descoperit în castrele romane sau așezările civile, încât să contribuie la mai buna înţelegere a organizării militare a provinciei Dacia. În anul 1946 apărea la Budapesta lucrarea lui I. Szilagyi *“A Daciai erodrendszer helyorsegei es a katonai teglabelyegek,*[18] care aduna, cataloga şi studia pentru prima dată materialul tegular ştampilat militar din provincia Dacia.

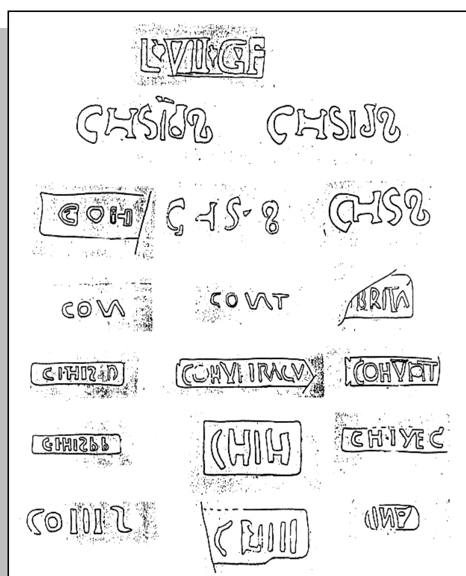

Figura 6. Ștampile militare tegulare ale unităților auxiliare, din Dacia Porolissensis (după I. Szilagyi, în **Diss Pann, II, 21, 1946, pl. III, XVI-XVIII.**)

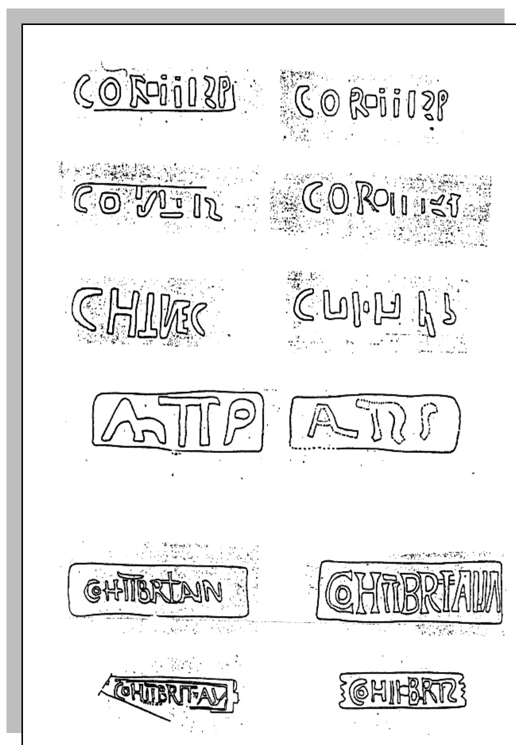

Figura 7. Ștampile militare tegulare ale unităților auxiliare, din Dacia Porolissensis (după I. Szilagyi, în **Diss Pann, II, 21, 1946, pl. III, XVI-XVIII.**)

Au trecut, de atunci, peste 60 de ani şi numărul descoperirilor, a crescut simţitor. Numeroasele cercetări arheologice au scos la lumină din ce în ce mai multe materiale tegulare ştampilate sau cu alte impresiuni, material de construcţie relativ uşor de confecţionat, cu calităţi deosebite şi utilizări diverse. Cărămizile, ţiglele, olanele, diferitele tipuri de tuburi ceramice… erau

utilizate pe scară largă atât în construcţiile militare, cât şi în cele civile; cererea (foarte mare) era greu de onorat.

Figura 8. Categorii de material tegular produs în atelierele militare și civile.

Acesta este motivul pentru care, pe lângă marii producători militari (legiuni, unităţi auxiliare) prosperă şi atelierele civile mai mari sau mai mici. Lucrarea de faţă îşi propune să aprofundeze problema producătorilor militari în cazul Daciei Porolissensis, în același timp, să limpezească unele aspecte militare, nu doar economice ale nordicei provincii dacice. Cercetătorii castrelor din Dacia Porolissensis (D. Protase, M. Bărbulescu, N. Gudea, I. Ferenczi, C. Gaiu, D. Isac, A. I. Matei, I. Bajusz, D. Tamba, A. Zrinyi…), au publicat adesea materiale tegulare ştampilate sau scrise; un studiu complex despre scrierea pe materialul tegular umed în Dacia a publicat N. Gudea[19], iar despre jocurile care apar

uneori trasate în pasta moale a tegulelor, o lucrare de sinteză au publicat A. Paki şi S. Cociş.[20]

Această cercetare îşi propune să valorifice materialul tegular produs de unităţile militare auxiliare staţionate în provincia Dacia Porolissensis. Materialul tegular care a aparţinut unor unităţi militare care au staţionat în zonă numai în timpul lui Traian, nu face parte din obiectul cercetării noastre. Materialul tegular produs de unităţile militare, care au staţionat în zonă, înainte şi după crearea provinciei Dacia Porolissensis, a fost prezentat în întregime, deoarece în multe situaţii nu se pot face delimitări cronologice; prin urmare în acest caz, prin Dacia Porolissensis înţelegem *teritoriul* şi *nu departajarea cronologică*. Vom prezenta câteva date esențiale despre modul de organizare a unităților militare auxiliare, precum și consideraţiile generale asupra producerii materialului tegular. Obiectele din lut ars (*tegulae*, *imbrices*, *lateres*) în epoca romană au fost întrebuinţate pe scară largă în construcţii. Romanii au preluat de la etrusci tehnica confecţionării şi utilizarea în construcţii a acestui tip de material. Cărămizile arse (*lateres cocti*) au fost întrebuinţate mai intens începând cu secolul I î.Hr. Roma va răspândi în provinciile cucerite, printre alte tehnici de construcţie şi această tehnică.[21] Numeroase cărămizi, ţigle şi olane erau marcate cu ştampile, care menţionau numele producătorului, fie militar, fie civil. În Dacia, cele mai mari cantităţi de cărămizi s-au fabricat în zonele unde nu exista piatră; este cazul, în special, Câmpiei Dunării (Dacia Inferior), dar cantități importante s-au produs în toate zonele Daciei. Materialul tegular nu s-a folosit însă

numai la zidit, ci şi la alte lucrări (pavaje pentru locuinţe, canale de scurgere etc.).[22]

„Arhitectura romană folosea toată gama de produse artificiale realizate de tehnologia și industria antică. Lutul ars (*terra-cotta*) era încă de la începuturi un material predilect pentru jgheaburi, guri deversoare, plăci decorative, tipare, sculptură arhitecturală, conducte și tuburi pentru canalizare și încălzire. Ţiglele de lut au fost materialul originar pentru acoperiș și paviment, în vreme ce cărămizile jucau un rol esențial în construcția și fățuirea clădirilor. Dimensiunile variabile și finețea cărămizilor așezate în cantități și calități diferite de mortar au fost de mare ajutor la datarea construcțiilor din vremea imperiului. Cărămizile, de multe ori ele însele precis datate cu ștampile, s-au păstrat cu miile, dovadă a imensei industrii pusă în serviciul programului de construcții imperiale."

Richard Brilliant, *Arta romană de la Republică la Constantin*, Editura Meridiane, București, 1979, pp. 50-51.

Astăzi toţi specialiştii care abordează problema ştampilelor militare sunt de acord că o studiere în detaliu a tipurilor de ştampile permite o mai bună cunoaştere a istoriei militare, nu numai economice, din cadrul Imperiului Roman. Interpretarea corectă a textului ştampilelor militare oferă date despre garnizoanele unităţilor militare, vexilaţiile acestora, teritoriul unităţilor militare, iar în unele cazuri ştampilele cuprind chiar numele unor guvernatori de provincie, comandanţi de legiune sau date despre unii lucrători din atelierele (*officinae*) de cărămidărie.[23] Cei mai mari producători de material tegular în Imperiul Roman sunt marile unităţi de elită, legiunile, care ştampilau, în mod sigur, loturile livrate sau cel puţin primele exemplare ale lotului respectiv.[24]

În istoriografia problemei, se acreditează tot mai frecvent ideea că numai o prelucrare modernă a tipurilor de ştampile din diferitele provincii poate conduce la concluzii de valabilitate generală.[25]

Note

1. M. Macrea, **Viaţa**, p. 176.
2. **Ibidem**, p. 177.
3. **Ibidem**.
4. D. Benea, în **AB**, III, 1994, pp. 309 - 321.
5. C. C. Petolescu, **Scurtă istorie**, pp. 49 – 50; **Idem**, **Dacia**, pp. 105 – 178.
6. C. Daicoviciu, **La Transylvanie**, p. 85; M. Macrea, în **Ist Rom I**, p. 348; **Idem**, în **Dacia NS,** XI, 1967, p. 122; C. C. Petolescu, **op.cit.,** p. 50.
7. M. Macrea, în **Dacia NS**, XI, 1967, p. 124; I. Piso, **Fasti**, p. 3; C. C. Petolescu, **op.cit.,** p. 50.
8. M. Macrea, în **Dacia NS**, XI, 1967, pp. 132 - 135; I. Piso, **Fasti**, pp. 30 - 42 ; C. C. Petolescu, **op.cit**., p. 51.
9. Diplomele militare de la Căşei şi Porolissum din 29 iunie 120, **IDR I**, Dipl. V, Dipl. VI.
10. I. I. Russu, **Dacia**, pp. 56 - 61.
11. C. C. Petolescu, în **RI**, 32, 1979, 2, pp. 267 - 270; **Idem**, în **SCIVA**, 30, 1979, 1, pp. 105 - 109; **Idem**, în **Dacia NS**, 29, 1985, pp. 53 - 55.
12. I. Piso, **op. cit**., p. 34.
13. M. Macrea, în **Dacia NS**, XI, 1967, pp. 121 - 141; C. C. Petolescu, în **Dacia NS**, 29, 1985, pp. 45 - 55; **Idem**, în **RI**, 39, 1986, pp. 880 - 905; I. Piso, **op. cit**., pp. 82 – 94.

14. I. Piso, D. Benea, în **ZPE**, 56, 1984, pp. 263 - 295; **Idem**, în **Acta MN**, 21, 1984, pp. 111 - 124.
15. A se vedea subcapitolul consacrat acestei probleme.
16. V. Christescu, **Istoria**.
17. D. Tudor, **Oltenia**; C. M. Vlădescu, **Armata**; D. Benea, **Leg VII**; V. Moga, **Leg XIII**; **Idem**, **Apulum**; M. Bărbulescu, **Leg V**; **Idem**, **Potaissa**; C. C. Petolescu Scurtă istorie**;** N. Gudea, **Porolissum; Idem, Porolissum I; Idem, Porolissum II; Idem, Meseş**; **Idem, Pomet;** D. Isac, **Castrele;** D. Tamba**, Românaşi;** A. V. Matei, I. Bajusz, **Romita;** M. Grec**, O istorie.**
18. I. Szilagyi, în **Diss Pann,** II, 21, Budapest, 1946.
19. N. Gudea, în **Acta MP,** XI, 1987, pp. 91 - 158.
20. A. Paki, S. Cociş, în **EN,** III, 1993, pp. 149 - 161.
21. D. Tudor, **Enciclopedia,** p. 416.
22. **Ibidem,** p. 417; N. Branga**, Urbanismul,** pp. 92 – 100.
23. B. Lorincz, în **SN**, pp. 191 - 197.
24. **Idem,** în **Katalog**, p. 34.
25. **Idem,** în **SN,** p. 197; Cl. Zaccaria, în **SN**, p. 302.

EX(ercitus) D(aciae) P(orolisenssis)

Existenţa unei armate separate pentru Dacia Porolissensis este atestată direct, prin ştampilele pe material tegular (cărămizi, ţigle) purtând prescurtarea **EX D P**. Lectura **EX**(ercitus) **D**(aciae) **P**(orolissensis) - propusă de A. v. Domaszewski - chiar de la publicarea primelor ştampile de acest tip[1], nu a fost contestată de nimeni, dar nici nu a fost confirmată de vreun alt document epigrafic.[2]

Trebuie menţionat faptul că lectura **EX**(ercitus) **D**(aciae) **P**(orolissensis) propusă de editor a devenit uzuală şi acceptată de toţi epigrafiştii cu autoritate în istoria Daciei (A. Stein, C. Daicoviciu, I. Szilagyi, I. Piso, C. C. Petolescu), făcându-se analogia cu legenda "*Exercitus Dacicus*" care figurează pe unele monede de la Hadrian:

Figura 9. Monedă de la Hadrian, cu inscripția:
EXERC**(itus)** DACICVS
(După: http://www.romancoins.info)

Se sugerează astfel că ar putea exista şi un Exercitus Daciae Porolissensis. Au fost folosite drept analogii şi lecturile: EXER(citus) GER(manicae) INF(erioris), propuse de A. Stein pentru ştampilele din CIL XIII, 12508–12528.[3]

Figura 10. EX(ercitus) GER(manicae) INF(erioris)

Figura 11. EX(ercitus) GER(manicae) INF(erioris)

Figura 12. EX(ercitus) G(e)R(manicae) INF(erioris)

Alte analogii sunt oferite de ştampile dintr-o provincie apropiată Daciei, Pannonia Inferior, care poartă sigla EXER(citus) P(anonniae) INF(erioris).[4]
Se consideră că aceste trei tipuri de ştampile sunt foarte apropiate şi din punct de vedere cronologic, cele ale armatei din Dacia Porolissensis sunt precedate de cele din Pannonia Inferior, dar la rândul lor le preced pe cele din Germania Inferior.[5]
Ştampilele purtând sigla EX D P[6], au fost descoperite la:

Napoca[7] **(cel puțin 4 exemplare)**:

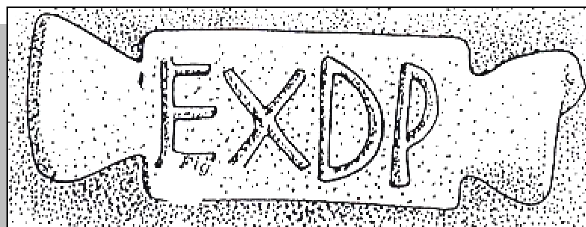

Figura 13. (După M. Macrea, **De la Burebista, p. 60**.)

Romita[8] **(cel puțin 1 exemplar):**

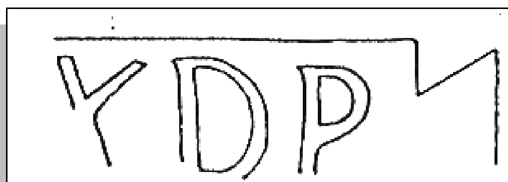
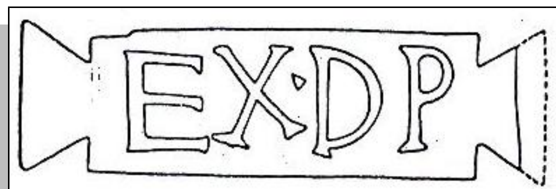
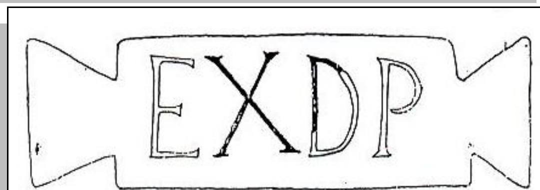

Figura 14. (După Al. V. Matei, I. Bajusz, **Romita, p. 160**.)

Gilău[9] **(cel puţin 17 exemplare):**

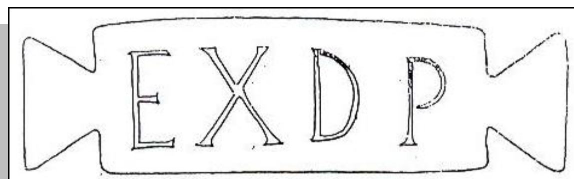

Figura 15. (După D. Isac, în **Acta MN, XVI, 1979, p. 58;** Idem**, Castrele, p. 85**.)

Potaissa[10] (cel puțin 2 exemplare):

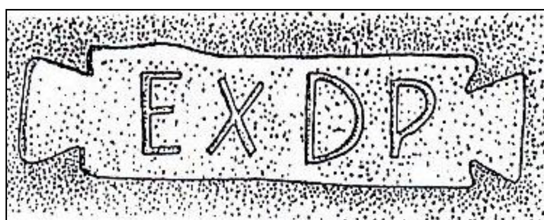
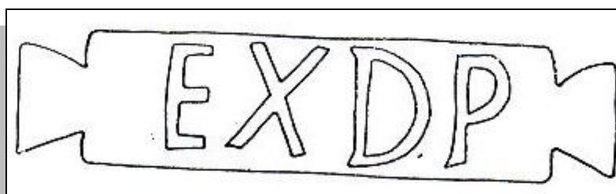
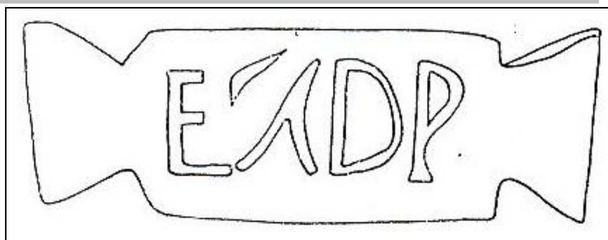

Figura 16. (După M. Macrea, **De la Burebista, p. 85**.)

Porolissum[11] (cel puţin 3 exemplare):

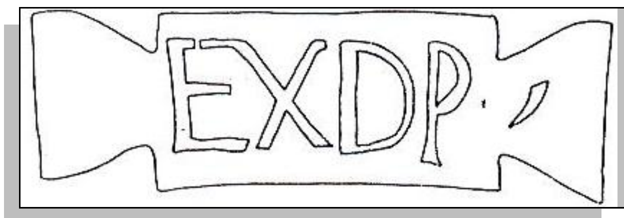

Figura 17. (După N. Gudea, **Pomet, p. 107**.)

Constant s-au pus anumite întrebări, toate acestea pornind însă de la premisa, universal acceptată, că sigla **EX D P**, atestă o cărămidărie centrală a armatei ("exercitus") din Dacia Porolissensis; cine anume a aplicat această ştampilă, când şi pentru cine s-a confecţionat materialul tegular respectiv? S-a presupus că exemplarele de la Napoca atestă, aici, o cărămidărie centrală a armatei din Dacia Porolissensis, officină creată pentru necesităţile procuratorului praesidial, care îşi avea sediul aici; deci, cărămizile ştampilate din Napoca s-ar putea data în perioada cuprinsă între formarea Daciei Porolissensis (118 sau 118-119) şi aducerea Legiunii V Macedonica la Potaissa (168). Exemplarele de la Potaissa ar fi ulterioare şi ar demonstra că officina a fost mutată de la Napoca la Potaissa, unde a mai funcţionat timp îndelungat.[12] Este foarte greu de precizat unde a funcţionat cărămidăria care a folosit acest tip de ştampilă, dar este puţin probabil ca ea să fi produs la Potaissa după 168, pentru că săpăturile sistematice efectuate în castru, în ultimii 37 de ani (1971–2008), nu au dus la atestarea nici măcar a unui singur exemplar, deşi în castru s-a descoperit o cantitate apreciabilă de material tegular ştampilat, dar numai cu numele legiunii V Macedonica.[13] Acesta este contextul în care Mihai Bărbulescu,

conducătorul şantierului arheologic de la Potaissa, este de părerea lui Dumitru Protase care crede că existenţa acestui “exercitus” nu depăşeşte anul 168.[14] Numărul mic de exemplare (mai puţn de 30), ne face să ne punem întrebarea dacă într-adevăr sigla **EX D P** atestă existenţa unei officina centrala a armatei din Dacia Porolissensis. Asemenea ateliere centrale sunt atestate în alte provincii, chiar foarte apropiate. De exemplu, în Pannonia Inferior, unde avem atestată armata provincială printr-o ştampilă asemănătoare **EXER P INF**. Cărămidăria centrală utilizează însă un alt tip de ştampilă. La Gorsium (Tac), a fost descoperit material tegular purtând ştampile cu sigla **TE PR**. Multă vreme s-a considerat că aceste ştampile pot fi citite: TE(mpli) PR(ovinciae), deoarece în împrejurimi fusese descoperită o inscripţie cu textul:
PRO SALVTE TEMPLENSIVM.[15]

În cazul ştampilelor pe material tegular sunt frecvente cazurile de ambiguităţi, dificil de soluţionat, care mai apoi să nu fie contestate, mai ales în cazul în care abrevierile sunt reduse foarte drastic.[16] În acest sens, menţionăm că ştampilele de mai sus, datate în secolul al II-lea, după o interpretare mai nouă şi se pare cea corectă, a lui Ch. B. Ruger, se citesc **TE**(gularie) **PR**(ovinciae), atestându-se astfel existenţa unui atelier tegular (“officina”) provincial.[17] Deci, în Pannonia Inferior ştampilele care conţin menţiunea armatei provinciale *exercitus* nu ne dau informaţii despre officina centrală provincială; aceasta există, dar utilizează un alt tip de ştampilă. Particularizând pentru Dacia Porolissensis, considerăm că sigla **EX D P** nu atestă officina centrală a provinciei, ci doar existenţa armatei provinciale. Puţinele exemplare descoperite în mai multe castre (Potaissa,

Porolissum, Gilău, Romita) sau la Napoca (important oraş provincial) ca şi forma uşor diferită a matricelor folosite, deci a siglelor, ne fac să credem că unităţile militare, mari producătoare de material tegular ştampilat cu sigle proprii, utilizau uneori şi această prescurtare pentru a marca apartenenţa unităţilor respective la “Exercitus Daciae Porolissensis”.

Putem presupune că ştampila a fost utilizată imediat după formarea noii provincii pentru o scurtă perioadă de timp. Provincia apărută probabil la un interval foarte scurt după Dacia Superior şi Inferior, sau poate în acelaşi timp,[18] care utilizând aceste ştampile îşi marca existenţa, mai ales într-un domeniu important, cel militar. Aceste consideraţii ne fac să nu mai acceptăm succesiunea cronologică a ştampilelor tegulare care desemnează armatele celor trei provincii amintite la începutul subcapitolului, în ordinea propusă de A. Stein şi susţinută de M. Macrea **(EXER P INF, EX D P, EXER GER INF)**.[19] Această ordine nu este cea reală, pentru că s-a demonstrat, cel puţin în cazul Pannoniei Inferior şi al Daciei Porolissensis, că aceste ştampile nu atestă officine provinciale, ci atestă armate provinciale, care utilizează aceste prescurtări, pentru scurte perioade de timp, imediat după formarea respectivelor provincii. Deci, pe arena istoriei, din cele trei provincii menţionate, cea mai timpurie este Germania Inferior, creată de Domiţian[20], a cărei armată este atestată prin ştampilele **EXER**(citus) **GER**(manicae) **INF**(erioris).

A doua provincie creată de Traian la începutul secolului al II-lea d.Hr. (103–107), este Pannonia Inferior[21], a cărei armată utilizează prescurtarea tegulară **EXER**(citus) **P**(annoniae) **INF**(erioris), iar a treia

provincie este Dacia Porolissensis, creată de Hadrian în perioada 118–119, a cărei armată utilizează sigla EX(ercitus) D(aciae) P(orolissensis). Se pot aranja tipurile de ştampile în următoarea ordine:

1. **EXER GER INF**
2. **EXER P INF**
3. **EX GER INF**
4. **EX GR INF**
5. **EX D P**

Se poate observa că există un proces de simplificare a modalităţii de prescurtare, de la forme extinse spre formele mai simple. Un asemenea drum este parcurs şi de ştampilele unor mari unităţi militare. De exemplu Legiunea V Macedonica, utilizează în secolul I d.Hr. forme extinse în ştampilare: **LEG V MAC**, care se simplifică în secolele următoare (II–III d.Hr.), ajungându-se la forma simplă, caracteristică pentru Potaissa**: L V M.**[22]

Cele mai multe exemplare de ştampile **EX D P** s-au descoperit la Gilău (cel puţin 17 exemplare), castru unde a staţionat ala Siliana şi care cu siguranţă şi-a ştampilat o parte a materialului tegular cu acest tip de ştampile. La începutul domniei lui Vespasianus unitatea face parte din armata Germaniei Inferior; în Pannonia este dizlocată în timpul lui Domiţian, staţionând în provincie în perioada 83–117\118[23] tocmai în acele

provincii în care găsim analogii pentru ştampilele în discuţie.[24] De altfel nu este un caz singular, şi alte unităţi militare atestate în Dacia Porolissensis, de la crearea provinciei, fuseseră aduse pe filiera Germania Inferior – Pannonia Inferior sau din Pannonia Inferior, iar în locul de staţionare au fost descoperite ştampile **EX D P**. Este cazul următoarelor unităţi militare:

-*cohors I Batavorum milliaria*, a cărei staţionare la Romita, deşi nu este o certitudine pentru toţi specialiştii, este posibilă, aşa cum este probabilă şi staţionarea ei – pentru o scurtă perioadă de timp – la Potaissa în prima jumătate a secolului al II-lea en.[25]

-*cohors I Augusta Ituraeorum,*[26] aflată în aceeaşi situaţie cu *cohors VI Thracum equitata,*[27] ambele unităţi fiind atestate printr-un numeros material tegular la Porolissum şi Romita.

Toate aceste consideraţii întăresc convingerea noastră că ştampilele în discuţie **EX D P**, atestă existenţa noii provincii, a armatei acestei provincii; au fost utilizate de mai multe unităţi militare în acelaşi timp, dar pentru scurtă durată. Credem că se poate exclude ideea existenţei unei officine provinciale care să fie atestată prin acest tip de ştampilă.

Noua provincie, Dacia Porolissensis, îşi marca existenţa în câteva puncte strategice importante (Napoca, Potaissa, Porolissum, Gilău, Romita) folosindu-se şi de acest instrument, prin menţionarea a ceea ce romanii considerau a fi “coloana vertebrală” a dominaţiei lor: armata provincială.

NOTE

1. ***CIL III***, 8063.
2. M. Macrea, ***De la Burebista***, p. 68.
3. ***Ibidem***, n.1.
4. ***Ibidem***.
5. ***Ibidem***.
6. M. Grec, în ***SIB***, XVII–XVIII (1993–1994), 1996, pp. 235–239.
7. I. Mitrofan, în ***Acta MN***, I, 1964, pp. 206–207.
8. A. V. Matei, I. Bujusz, ***Romita***, p. 98, 160 (Pl. II, 14); I. I. Russu, în ***IDR I***, p. 21, n. 34.
9. D. Isac, în ***Acta MN***, XVI, 1979, p. 58; ***Idem***, ***Castrele***, pp. 20–21, p. 85 (Pl. IV, 6). Până în prezent-în literatura de specialitate-au fost menţionate 8 exemplare; numărul acestora este mai mare (cel puțin 17), existând şi o variantă inedită ornamentată cu *"planta pedis"*–informaţie amabilă din partea lui D. Isac.
10. M. Macrea, ***op.cit.***, p. 85; M. Bărbulescu, ***Leg V,*** p. 37.
11. N. Gudea, ***Pomet***, p. 28, 107 (Fig.18); I. I. Russu, în ***Acta MP***, IX, 1985, p. 137.
12. M. Macrea, ***op.cit.***, p. 76; p. 85.
13. M. Bărbulescu, ***op.cit***., pp. 49–51; ***Idem***, ***Potaissa***, pp. 96–97; M. Grec, ***Noi consideraţii asupra tipologiei ştampilelor legiunii V Macedonica,*** simpozionul "Civilizaţie şi istorie", Cluj-Napoca, 1988; ***Idem***, în ***EN***, I, 1991, pp. 173-175; ***Idem***, ***Ştampile ale legiunii V***

***Macedonica*–tipul “Potaissa**”, semicentenarul Muzeului de istorie Turda, 1993.

14. M. Bărbulescu, ***op.cit***., pp. 37–38, n. 50.

15. B. Lorincz, în ***SN***, p. 197.

16. Cl. Zaccaria, în ***SN***, p. 312.

17. Ch. B. Ruger, apud B. Lorincz, ***op.cit***., p. 197.

18. C. C. Petolescu, în ***RI***. 32, 1979, 2, pp. 267-270; ***Idem***, în *SCIVA*, 30, 1979, 1, pp. 105-109; ***Idem***, în ***Dacia***, **NS**, 29, 1985, pp. 53-55; I. Piso, ***Fasti*** , pp. 30–42.

19. M. Macrea, ***op.cit***., p. 68.

20. Th. Mommsen, ***Istoria***, p. 62 şi urm.

21. M. Macrea, ***op.cit***., pp. 68-69.

22. A se vedea tipologia legiunii din lucrarea M. Grec, **O istorie a Daciei Porolissensis**, Arad, 2000, pp. 117-169; idem, **TEGVLAE LEGIONIS V MACEDONICAE**, Arad, 2006.

23. D. Isac, în ***Acta MN***, XVI, 1979, p. 45.

24. ***Idem***, ***Castrele***, pp. 15-20; C. C. Petolescu, in ***SCIVA***, 46, 1, 1995, pp. 46-47.

25. A. V. Matei, I. Bajusz, ***Romita***, p. 97.

26. C. C. Petolescu, în ***SCIVA***, 46, 3-4, pp. 265-266; N. Gudea, ***Pomet***, p. 27 şi urm.

27. C. C. Petolescu, în ***SCIVA***, 46, 3-4, p. 271; N. Gudea, ***Pomet***, p. 27 şi urm.

CASTRELE DACIEI POROLISSENSIS

Problematica graniţelor provinciei Dacia a stat mereu în atenţia istoricilor români, fiind studiată în paralel cu mişcările de trupe constatate la nivelul Imperiului Roman, al Daciei întregi. Graniţele Daciei Porolissensis, "vârful de lance" al apărării Daciei, au fost mai bine cunoscute, mai ales în ultimii ani, când au început să fie mai bine cunoscute, datorită cercetărilor arheologice asupra celor mai importante garnizoane militare din provincie.[1]

În Dacia Porolissensis se cunoaște un singur castru–la Livezile (județul Bistrița-Năsăud), în punctual numit "Poderei"–din pământ și lemn (166 m x 120 m), fără a cunoaște însă și unitatea militară care a staționat aici. (După, M. Macrea, D. Protase, St. Danila, ***Castrul roman de la Orheiul Bistritei***, în ***Studii si Cercetari de Istorie Veche***, 19, 1968, p. 531 - 540.)

Se poate imagina o linie a apărării Daciei Porolissensis începând cu Bologa (pe Crişul Repede), continuând cu o serie de castre aflate la poalele munţilor Meseş: Buciumi, Românaşi, Romita, Porolissum (complexul fortificat de aici era completat cu o linie înaintată de turnuri de pază pe întreg sectorul de vest al graniţei provinciale). De la Tihău, apărarea se realiza pe Someş cu castrele de la Căşeiu, Ilişua, Orheiul Bistriţei, până la Brâncoveneşti (pe Mureş) (care aparţine, după unele opinii, Daciei Superior). În interior se aflau câteva castre importante: Gilău, Gherla, Sutoru (Zutor).

În continuare, în această ordine enumerată, vom încerca să prezentăm o scurtă istorie a acestor unități militare, inclusiv ştampilele militare ale trupelor care au staţionat în castrele Daciei Porolissensis, eventualele corelaţii care se pot stabili între locul de descoperire al ştampilelor, locul de staţionare al trupelor, efortul constructiv făcut de acestea în locul de garnizoană sau în alte zone, mişcările de trupe din provincie, reflectate în raport cu locul de descoperire a materialului tegular ştampilat.

a. **Bologa** (Resculum - com. Poieni, jud.Cluj)

În antichitate numele castrului şi al aşezării civile din apropiere se pare că a fost Resculum. Această localizare a trezit însă numeroase dispute, păreri pro şi contra, care nici astăzi nu au dus la o convergenţă în opinii.[2]

Bibliografie selectivă:

V. Cristescu, Istoria, pp. 118-119, 186, 188; C. C. Petolescu, în SCIVA, 46, 3-4, 1995, pp. 242-243, 254-255, 262-263; Idem, în Contribuţii, pp. 85-86, 96-97, 103-104; N. Gudea, Limes, pp. 39-42; Idem, Bologa; D. Benea, în Contribuţii, pp. 45-52.

Săpăturile arheologice au distins trei faze mari de construcţie ale castrului:

Castru mic cu incintă din val de pământ;[3]
Castru mare cu incintă din val de pământ;[4]
Castru cu incintă din zid de piatră.[5]

Unităţile militare care sunt atestate prin material tegular ştampilat, sunt:

cohors I Ulpia Brittonum milliaria;
cohors II Hispanorum Scutata Cyrenaica equitata;
cohors I Aelia Gaesatorum milliaria.

Cohors I Ulpia Brittonum milliaria[6]

Unitatea a staţionat iniţial în Pannonia, după care participă la războaiele cu dacii. Pentru perioada 106-117 este atestată la Bologa, unde ridică castrul mic de pământ (faza a). Ştampilele unităţii (Fig. 18) au fost descoperite în condiţii care asigură datarea în intervalul mai sus menţionat. Avem de-a face cu o singură variantă, cu literele în relief (2 cm), încadrate într-un chenar simplu, dreptunghiular, adâncit (14,2 cm x 5,2 cm). Textul: COH(ors) I BRITTON(um). O dată cu formarea provinciei Dacia Porolissensis, în condiţiile în care la Bologa este adusă *cohors II Hispanorum Scutata Cyrenaica equitata*, unitatea de brittoni este mutată la Porolissum, unde este atestată şi prin ştampile militare, dar de un alt tip.[7] După formarea noii provincii, o a doua unitate adusă la Bologa va fi *cohors I Aelia Gaesatorum milliaria*. Amândouă unităţile militare sunt atestate aici printr-un bogat material arheologic,[8] iar în cadrul acestuia, un loc important este deţinut de materialul tegular ştampilat (cărămizi, ţigle…).[9]

Cea mai mare parte a ştampilelor celor două unităţi militare, sunt realizate cu litere adâncite, în cartuş simplu sau litere libere (fără cartuş). Rareori, în cazul cohortei II Hispanorum, întâlnim şi litere în relief.

Ştampilele tegulare ale celor două unităţi militare nu apar în nici un alt castru din Dacia.[10] Această situaţie ne face să fim siguri că fazele b. şi c. ale castrului au fost construite, întreţinute şi refăcute de cele două unităţi militare menţionate, care şi-au avut aici sediul central până la părăsirea provinciei Dacia.

Figura 18 (după N. Gudea, în **SCIVA, 28,1,1977,p.129.**)

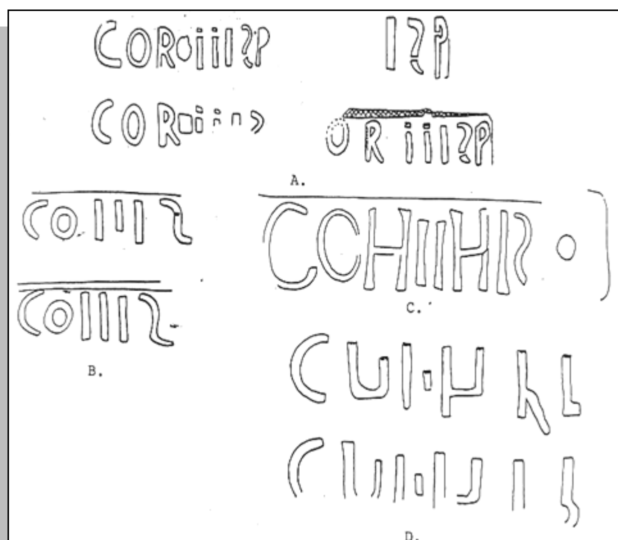

Figura 19. (după N. Gudea, în **Acta MN, IX, 1972, pp. 428-421**) (tipurile A-D)

Ştampilele *cohortei II Hispanorum* de la Bologa, au fost catalogate în opt tipuri (notate de la A – H) şi în mai multe variante (notate cu cifre arabe):[11]

A. CO(ho)R(s) II (H)ISP(anorum), cu variante;
B. CO(hors) II (H)IS(panorum), cu variante;
C. COH(ors) II HIS(panorum), cu variante;
D. C(o)H(ors) II HI(s)P(anorum), cu variante;
E. C(o)H(ors) II HI(s)P(anorum), cu variante;
F. C(o)H(ors) II HI(spanorum), cu variante;
G. C(o)H(ors) II H(is)P(anorum), cu variante;
H. COH(ors) II HISP(anorum), cu variante;
(Fig. 19, A – H).

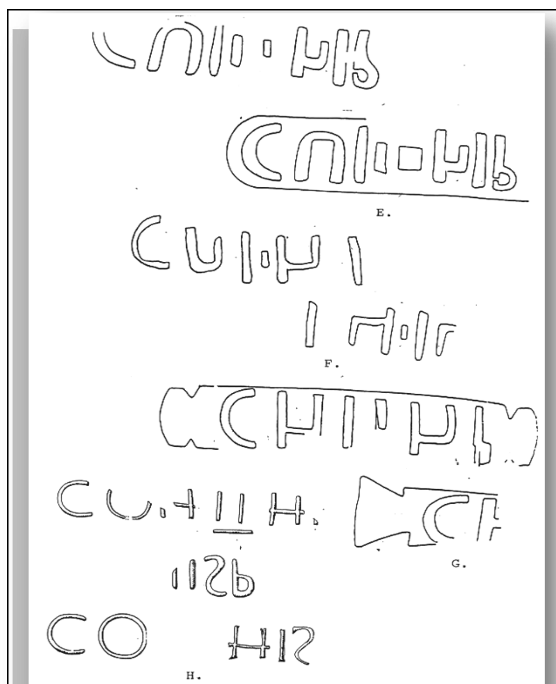

Figura 19. (după N. Gudea, în **Acta MN, IX, 1972, pp. 428-421.**) (tipurile E-H)

Având ca punct de referinţă definiţiile **TIP–VARIANTE** (**TIPUL** este format dintr-un anumit număr de litere şi mod de abreviere a numelui unităţii militare. Tipul îl considerăm a fi forma ideală, reprezentând în esenţă prescurtarea folosită pentru a desemna numele unităţii militare respective. **VARIANTELE** le-am considerat modificările survenite în dimensiunile literelor, caracterul lor, ordinea lor, forma lor, numărul literelor inversate; la toate acestea am mai adăugat şi varietatea ancadramentului, considerând ştampilele un tot unitar: **litere+ancadrament**.

Practic, atunci când discutăm de ştampile concrete, ne referim în fapt la variante de ştampile (aceasta este accepțiunea utilizată pe tot parcursul volumului) enunţate, avem de făcut următoarea observaţie: tipurile D şi E sunt identice, fiind de fapt variantele unui singur tip.

În ultima lucrare consacrată castrului de la Bologa, ştampilele unităţii de hispani sunt împărţite în opt tipuri, cu mai multe variante (în funcţie de tip); se reia în fapt vechea împărţire pe tipuri şi variante, dar cu o citire oarecum schimbată:[12]

A. COR II SP, cu trei variante;
B. COR II IS, cu o variantă;
C. CO II IS, cu o variantă;
D. COH II HIS, cu o variantă;
E. COH II HISP, cu mai multe variante;
F. CU II HIS, cu mai multe variante;
G. CH II HIS, cu mai multe variante;
H. CH II HS, cu mai multe variante (Fig. 20, A - H).

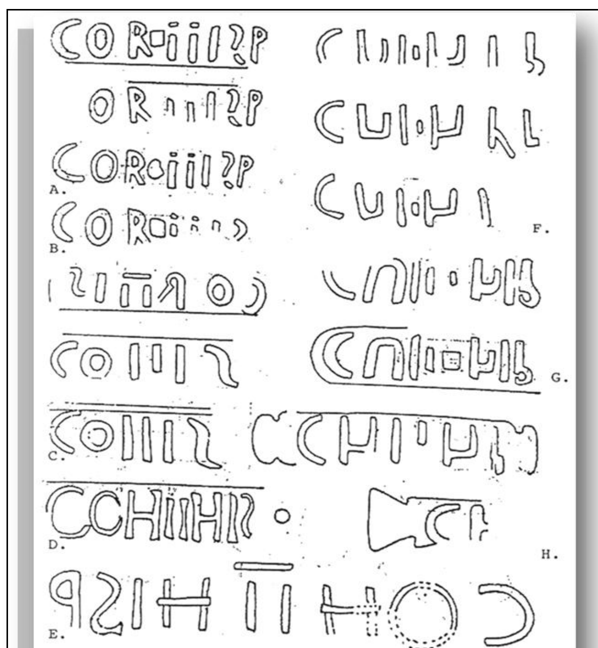

Figura 20. (A-H) (După N. Gudea, **Bologa, p. 83**.)

Şi în această modalitate de citire a ştampilelor (cu care noi nu suntem de acord, optând pentru prima, pentru clarificare este bine să se studieze cu atenţie desenele) observăm că tipurile F şi G alcătuiesc în realitate variante ale aceluiaşi tip.

În cazul celei de-a doua unităţi de la Bologa, *cohors I Aelia Gaesatorum*, ştampilele militare au fost catalogate în cinci tipuri, numerotate de la I–V, variantele fiind notate prin cifre arabe:[13]

I. C(o)H(ors) I AE(lia) G(aesatorum);
II. C(o)H(ors) I AE(lia) G(aesatorum);
III. C(o)H(ors) I AE(lia) G(aesatorum);

IV. C(ohors) P(rima) G(ae)S(a)T(orum);
V. C(o) HO(rs) I AE(lia) G(aesatorum) (Fig. 21, I–V).

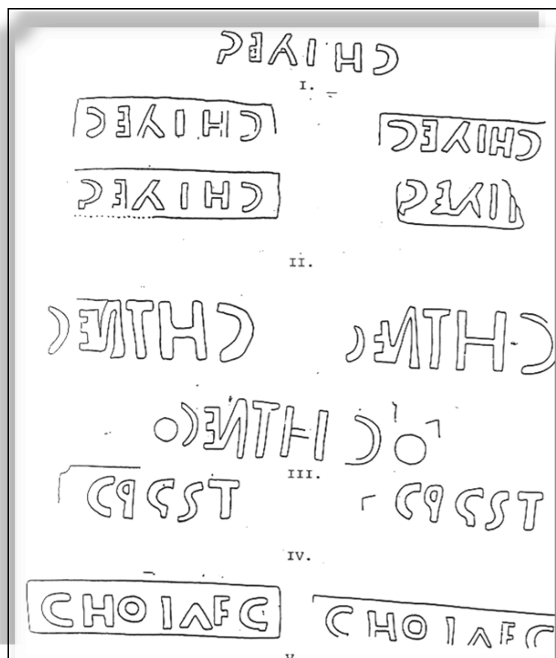

Figura 21. (I-V) (După, N. Gudea, în **Acta MN, IX, 1972, pp. 432-435.**)

Facem observația (ca şi în cazul precedentei unităţi militare) că tipurile I, II şi III sunt în fapt variante ale aceluiaşi tip; în cazul tipului IV este interesant de remarcat că numărul de ordine al unităţii este redat printr-o literă P(rima). Astfel, pentru această unitate militară, putem constata existanţa a trei (3) tipuri de ştampile şi nu cinci (5) - cum s-a publicat iniţial. Ultima încercare de realizare a unei tipologii pentru ştampilele

unităţii mai sus menţionate[14] stabileşte patru tipuri, cu mai multe variante:

I. CH I AEG, cu mai multe variante, fie cu text liber, fie cu text în cartuş;

II. CHO I AEG, cu patru variante cu text liber sau în cartuş;

III. C P GST, cu variante cu text liber sau în cartuş dreptunghiular ;

IV. C E S, G(a)ES(ati), variante cu text liber sau în cartuş dreptunghiular (Fig. 22, I-IV).

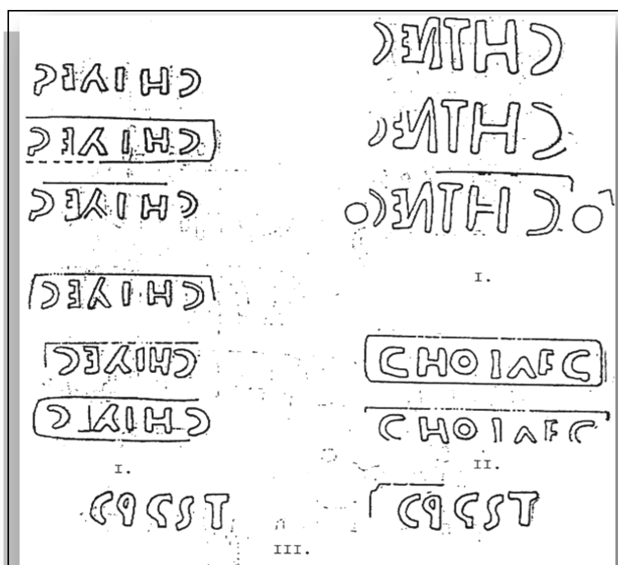

Figura 22. (I-III, După N. Gudea, **Bologa**, **p.84–I,II,III**)

În ceeace priveşte tipul IV, introdus în tipologie, menţionăm că există opinii care exprimă părerea că ar putea fi vorba de o ştampilă civilă.

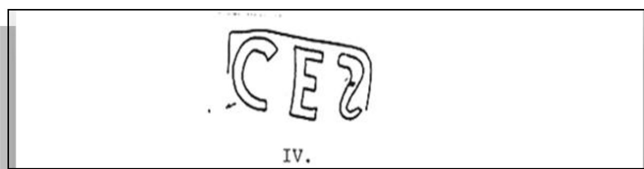

Figura 22 (IV, După N. Gudea, în **Acta MN, IX, 1972, p. 430 – IV.**)

Părerea noastră este însă următoarea: unitatea creată de Hadrian printr-o recrutare masivă de mercenari din provincia Raetia, a fost adusă în Dacia Porolissensis, se pare, în intervalul 125\126–133; denumirea unităţii conservă numele tribului de unde s-a făcut recrutarea iniţială ("gaesati"–trib germanic). Cohorta este inclusă în rândul auxiliilor de provenienţă celtică (mai degrabă celto-germană).[15] Există indicii care duc la presupunerea că auxiliile de provenienţă celtică (sau celto-germană), staţionate în Dacia Porolissensis, îşi completau efectivele, pe la mijlocul secolului al II–lea, şi prin recrutări din patria lor de obârşie (chiar dacă se admite-în general-că populaţia din *vici militari* constituie baza pentru completarea efectivelor din castru).[16]

Acesta este motivul care ne face să credem că tipul IV din tipologia anterioară merită o atenţie deosebită. Nu considerăm că este vorba de o ştampilă civilă; este vorba de un tip născut în lumea militară, care poate fi pus în legătură cu momentul recrutării de noi mercenari, aduşi din provincia Raetia; sunt evocate locurile natale, tribul de unde provin recruţii unităţii. În acest fel, credem că tipul de ştampilă în discuţie ne poate oferi şi date de ordin cronologic. Instrumentul folosit pentru ştampilare ("signacula"), a fost executat în pozitiv şi o dată cu imprimarea ştampilei în pasta moale, litera S apare răsturnată. De altfel, lucrătorii din officinele

militare în care se confecţiona materialul tegular, confecţionau frecvent aparatele de ştampilat în pozitiv şi nu în negativ, cum ar fi fost firesc; era mai uşor și totodată mai comod.

Calitatea îndoielnică a multora dintre litere şi cifre, aşa cum apar ele pe ştampile, ne conduc la ideea că nu toţi militarii din ateliere erau foarte buni cunoscători de carte. În cazul ştampilelor celor două unităţi militare care au staţionat la Bologa, *cohors II Hispanorum* şi *cohors I Aelia Gaesatorum*, se poate constata foarte clar că marea majoritate a ştampilelor sunt dextrograde, matricea fiind executată în pozitiv.

Cu excepţia ştampilelor CES (tipul IV), celelalte tipuri de ştampile nu oferă posibilităţi de datare, cel puţin la nivelul cercetărilor de până acum.

b. **Buciumi** (com. Buciumi, jud.Sălaj)

Castrul, foarte bine amplasat din punct de vedere geografic, controla simultan două trecători importante: valea Ragului şi valea Poicului. Avea comunicații foarte bune cu castrul de la Bologa şi cu întreaga linie de castre aşezate în lungul văii Agrijului: Românaşi, Romita, Porolissum, Tihău.

Bibiografie selectivă

I. I. Russu, în SCIV, X, 1959, pp. 305-317; Idem, în SCIV, 23, 1, 1972, p. 72; M. Macrea, E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, în Acta MN, VI, 1969, pp. 149–155; E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, Castrul; N. Gudea, A. Landes, în Acta MP, 5, 1978, pp. 247–257; C. C. Petolescu, în SCIVA, 25, 4, 1974, p. 601; Idem, în SCIVA, 3-4, 1995, pp. 245-246, 265-266; Idem, în Contribuţii, pp. 87-88, 106; A. Husar, în Civilizaţia romană, pp. 60-75; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, în SSJ, 47, 1994, p. 44; N. Gudea, în SCIVA, 27, 1, 1976, pp. 517-518; Idem, Limes; Idem, Buciumi; D. Benea, în Contribuţii, pp. 45-52.

Castrul roman din această localitate a fost foarte bine cercetat, din punct de vedere arheologic; au fost distinse trei faze importante de construcţie:[18]

Castru cu incintă din val de pământ;
Castru cu incintă din zid de piatră;
Fază de completări, reparaţii şi construcţii târzii.

Unităţile militare atestate, în acest castru, prin material tegular ştampilat, sunt:

cohors I Augusta Ituraeorum;
cohors II Nervia Brittonum pia fidelis milliaria pacensis Antoniniana;

Alte unităţi militare atestate în castru, prin altfel de vestigii (tăbliţe de bronz cu inscripţie–donarium), sunt următoarele: cohors I Hispanorum milliaria = I Flavia Ulpia Hispanorum milliaria (castrul de bază al unităţii fiind la Orheiul Bistriţei);[19]
cohors I Hispanorum quingenaria (unitatea a staţionat în apropiere, la Românaşi).[20]

Este greu de precizat prilejul cu care aceste două unităţi au ajuns la Buciumi, pierderea plăcuţelor în stratul de locuire este însă o dovadă, destul de clară, a staţionării lor aici.

cohors I Brittonum; unitatea apare pe o aplică–disc, având garnizoana iniţială la Bologa, iar mai apoi la Porolissum.

Prima fază de existenţă a castrului (faza a), a fost construită de *cohors I Augusta Ituraeorum* (*Sagittariorum*), unitate atestată prin ştampile tegulare de tipul COH I AVG (Fig. 23). Unitatea a staţionat aici în perioada 106–114,[22] fiind mutată la Porolissum, iar mai apoi (după 118–119), la o dată neprecizată în Dacia Superior. La Porolissum apar frecvent ştampile tegulare de tipul CH IJS, respectiv incizii cu textul ITV, care sunt considerate a aparţine unei unităţi de ituraei, care a staţionat permanent la Porolissum, spre deosebire de cea menţionată anterior.[23]

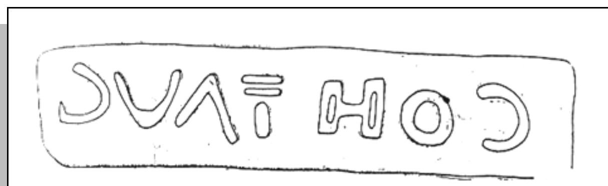

Figura 23. (După, N. Gudea, **Buciumi, p. 95**.)

Interiorul castrului a fost reorganizat (faza a) de către *cohors II Nervia Brittonum pacensis milliaria pia fidelis Antoniniana*. Se acceptă tot mai mult ideea că această unitate a fost adusă în Dacia încă în timpul lui Traian (se pare că în anul 114), fiind plasată la Buciumi în locul unităţii de ituraei.[24] Aceasta este unitatea care a ocupat castrul în toată perioada de existenţă a Daciei Porolissensis (sfârşitul fazei a, fazele b şi c). Materialul tegular ştampilat descoperit în castru (Fig. 24) confirmă această situaţie. Citirea ştampilelor, ca şi în alte cazuri de altfel, a trezit controverse, uneori avansându-se ipoteze care nu aveau cum să se regăsească în sigla unităţii de la Buciumi.[25] Ştampilele au fost citite raţional de către I. I. Russu[26], această lectură fiind acceptată şi de alţi specialişti.[27]

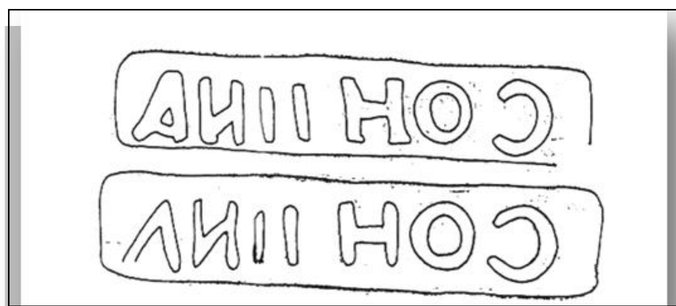

Figura 24. (După, N. Gudea, **Buciumi, p. 95**.)

Ştampilele sunt dextrograde şi la o privire atentă se observă că instrumentul de ştampilat a fost realizat în pozitiv, iar prin ştampilarea în pasta crudă a materialului tegular s-a imprimat negativul. Propunem citirea COH(ors) II N(ervi)A sau poate mai aproape de adevăr COH(ors) II N(ervia) A(ntoniniana).

Apariţia materialului tegular ştampilat cu acest tip (COH II N A) trebuie pus în legătură cu ridicarea incintei din piatră a castrului,[28] la începutul secolului al III-lea, cel mai probabil în timpul împăratului Caracalla (211–217).

c. **Românaşi** (Largiana - com. Românaşi, jud. Sălaj)

În cadrul graniţei de vest a provinciei Dacia Porolissensis, castrul de la Românaşi are un loc central. Este situat între castrele de la Buciumi, spre sud şi complexul de la Moigrad–Porolissum, spre nord. Castrul se afla în legătură directă cu Napoca, aflându-se pe drumul imperial Porolissum–Napoca, prin Românaşi. Castrul se află pe capătul unui promontoriu, la sud-vest de sat, care constituie o ramificaţie a munţilor Meseş; locul pe care se află fortificaţia se numeşte "Cetate".[29]

Bibliografie selectivă

D. Tamba, Românaşi; N. Gudea, în Contribuţii, pp. 53-65; Idem, Lime, pp. 43-44; Idem, în Acta MP, VIII, 1984, pp. 219-224; A. V. Matei, E. Lako, în Acta MP, III, 1979, p. 130; M. Zahariade, în SCIVA, 27, 4, 1976, pp. 479-480; M. Macrea, D. Protase, Şt. Dănilă, în SCIV, XVIII, 1, 1967, p. 119; C. C. Petolescu, în SCIVA, 46, 3-4, 1995, p. 261; Idem, în Contribuţii, p. 102.

Cercetările arheologice mai vechi (din 1959) şi cele mai recente (din anul 1996) au demonstrat că şi acest castru se înscrie în regula generală a castrelor din Dacia Porolissensis, având două faze de construcţie:[30]
Castru cu incintă din val de pământ şi cu palisadă de lemn;
Castru cu incintă din zid de piatră.

Unitatea care a construit cele două faze ale castrului (fazele a şi b), este: *cohors I Hispanorum quingenaria pia fidelis*. Suprafaţa redusă a castrului conduce spre ideea că în acesta a staţionat o singură unitate militară, o trupă *quingenaria*. Este foarte probabil să fi fost înfiinţată special pentru războaiele cu dacii, conflict armat în care s-a remarcat în mod deosebit.[31]

Materialul tegular ştampilat care aparţine acestei unităţi a fost împărţit de N. Gudea, într-un articol recent[32], în trei tipuri:

I.C I HISP D; C(ohors) I HISP(anorum) D(quingenaria);
II.C I HISP D; C(ohors) I HISP(anorum) D(quingenaria);
III.C I HISP D T P L I B C; C(ohors) I HISP (anorum) D (quingenaria) T P L I B C (Fig. 25).

Consecvenţi cu definiţia dată tipului şi variantelor (în cazul materialului tegular ştampilat), observăm că în acest caz avem de-a face doar cu două tipuri:
I. C I HISP D; C(ohors) I HISP(anorum) D(quingenaria);
II. C I HISP D T P L I B C; C(ohors) I HISP(anorum) D(quingenaria) T(orquata) P(ia) F(idelis) I(maginata) B(is) C(oronata) [33].

Această decriptare a ştampilelor în discuţie pare cea mai aproape de adevăr. Până la apariţia unor noi

elemente care să infirme această interpretare, o acceptăm ca atare, deși există suficiente motive care să ne determine să ne punem întrebarea, dacă nu cumva în partea a doua a ștampilei (T P L I B C) este prescurtat numele și eventual funcția unei persoane implicate în producția materialului tegular al unității. Sunt discutabile interpretarea literelor L I, drept F(idelis) I(maginata). *Cohors I Hispanorum quingenaria* nu trebuie confundată cu alte unităţi de hispani, care aveau acelaşi număr de ordine. Nu sunt cunoscute deplasări în afara provinciei, în perioada de existenţă a Daciei Porolissensis.

În castrul de la Romanaşi, a mai fost descoperit material tegular ştampilat şi incizat, care aparţine altor unităţi militare:

cohors VI Thracum (castrul de staţionare–Romita);
cohors II Britannica (castrul de staţionare–Romita);
cohors V Lingonum (castrul de staţionare –Porolissum).

Ştampilele unităţii de traci datează din descoperirile mai vechi, în campaniile din anii 1959 şi 1996 nu a fost descoperit astfel de material tegular.[34] Unitatea a staţionat la Romita (Certiae) şi este probabilă participarea unor detaşamente la activităţi de construcţii în Românaşi.[35] Tipurile de ştampile descoperite aici, sunt caracteristice pentru Romita, fiind identice cu acestea:

COH VI TH (în tabula ansata); COH(ors) VI TH(racum);
COH VI TRACV; COH(ors) VI T(h)RACV(m);
COH VI THTAC; COH(ors) VI THRAC(um)[36]

Prezenţa acestor ştampile aici se explică prin trimiterea unor detaşamente, ca să ajute la construcţii.

Cohors II Britannica, unitate care avea şi ea garnizoana la Romita, alături de cohors VI Thracum, şi-a trimis detaşamente la construcţii în Românaşi; (tipurile de ştampile sunt identice cu cele din castrul de staţionare).[37] De ultimă oră este atestarea prin material tegular incizat a unităţii de lingoni de la Porolissum, cohors V Lingonum (inciziile sunt similare cu cele de la Porolissum–castru şi vamă).[38]

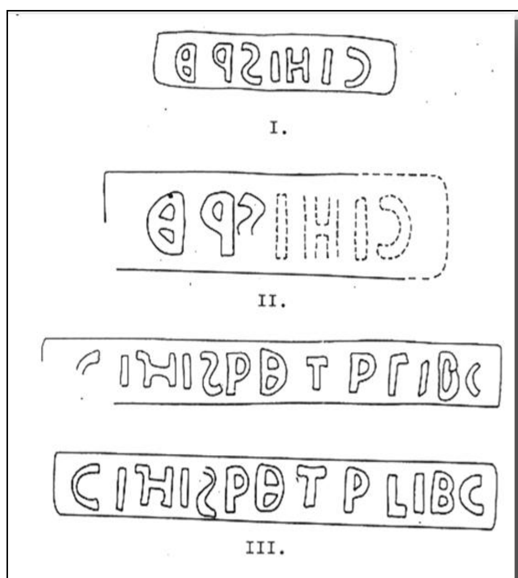

Figura 25. (După, N. Gudea, în **Contribuții, p. 64**.)

d. **Romita** (Certiae) (com. Românaşi, jud. Sălaj)

Castrul este aşezat pe malul drept al văii Agrijului, fiind unul dintre cele mai nordice castre, având sarcina de a supraveghea intrarea în provincia Dacia pe valea acestui râu. Amplasarea castrului în faţa intrării pe valea Pometului (un mic afluent al văii Agrijului) spre complexul militar de la Porolissum asigura spatele liniilor fortificate din zona Porolissum şi al castrelor de pe dealurile Pomet şi Citera[39]. Castrul de la Romita a fost identificat cu antica "Certiae", pe drumul imperial ce ducea de la Napoca la Porolissum; identificarea făcută de Th. Mommsen, la sfârşitul secolului trecut, este acceptată în literatura de specialitate.[40]

Bibliografie selectivă

N. Gudea, în Acta MP, VII, 1983, pp. 153-158; Idem, în Acta MP, VIII, 1984, pp. 219-226; Idem, Limes, p. 45; A. V. Matei, I. Bajusz, Romita; A. V. Matei, E. Lako, în Acta MP, III, 1979, pp. 130-131; C. C. Petolescu, în SCIVA, 46, 3-4, 1995, pp. 240, 243-244, 271; Idem, în Contribuţii, pp. 82-83, 86, 111; CIL III, 839, 7643.

Castrul de la Romita este puţin cercetat arheologic, săpăturile fiind efectuate ocazional. În anii 1970-1974 cercetările au fost prilejuite de marile inundaţii din 1970, iar în anii 1996-1997, castrul a fost cercetat parţial pentru a se putea prezenta câteva date participanţilor la cel de-al XVII-lea Congres Internaţional al Frontierelor Romane (Limes Congres). Cercetările amintite au demonstrat că la Romita există, ca în

majoritatea cazurilor din Dacia Porolissensis, două faze de construcţie:[41]

Castru cu incintă de pământ şi lemn;
Castru cu incintă din piatră.

Unităţile militare care au construit castrul şi au staţionat aici, sunt:

cohors VI Thracum equitata;
cohors II Britannica milliaria;
cohors I Ituraeorum sagittariorum;
cohors I Batavorum milliaria.

Cohors VI Thracum equitata[42]

Unitatea a venit în Dacia o dată cu declanşarea războiului de ocupare, rămânând ulterior în armata provinciei Dacia. În ceea ce priveşte efectivul unităţii, părerile sunt împărţite; unii cercetători înclină spre un efectiv redus, unitate quingenaria,[43] alţii susţin că efectivul era dublu, unitatea fiind milliaria[44], neexistând însă dovezi clare pentru nici una din cele două ipoteze. Material tegular ştampilat cu sigla unităţii a fost descoperit şi la Porolissum[45] şi la Românaşi.[46]

Castrul de bază al unităţii, se pare, a fost Romita (Certiae); cu siguranţă pentru perioada de existenţă a fazei de piatră a castrului (faza b). De altfel, N. Gudea nu menţionează unitatea de traci printre cele care au staţionat definitiv în castrul de la Moigrad-Pomet, amintind doar participarea unităţii la construcţia fazei de pământ (faza a) a castrului[47], iar în cazul castrului cu

incintă din zid de piatră, autorul cercetărilor se exprimă astfel: "La construcţii au participat şi alte unităţi militare… din zona imediată… cohortele II Britannica şi VI Thracum. Ştampilele lor pe ţigle şi cărămizi, datate în context, sunt cele mai bune dovezi în acest sens."[48]

Cercetările relativ recente de la Românaşi i-au făcut pe cercetători să excludă staţionarea unităţii acolo, considerând materialul tegular ştampilat ca o expresie a participării la activităţi de construcţii ale unităţii care îşi avea sediul la Romita.[49] Putem accepta ideea că sediul de bază al unităţii a fost Romita, cu deplasări ocazionale la Porolissum şi Românaşi. În afara provinciei Dacia Porolissensis nu se cunosc deplasări. În ceea ce priveşte materialul tegular ştampilat al unităţii, N. Gudea a realizat următoarea tipologie:[50]

I. COH VI TH (tabula ansata)–Românaşi, Romita, Moigrad
II. COH VI TH (cartuş dreptunghiular)–Romita
III. COH VI TRACV (tabula ansata)– Moigrad, Romita, Românaşi
IV. COH VI THRAC (cartuş dreptunghiular) – Românaşi
V. COH VI TRAC (cartuş oval)–Romita
VI. COH VI THRACV (cartuş oval)–Romita
VII. CO VI T (cartuş dreptunghiular)–Moigrad (Fig. 26; 1 – 7).

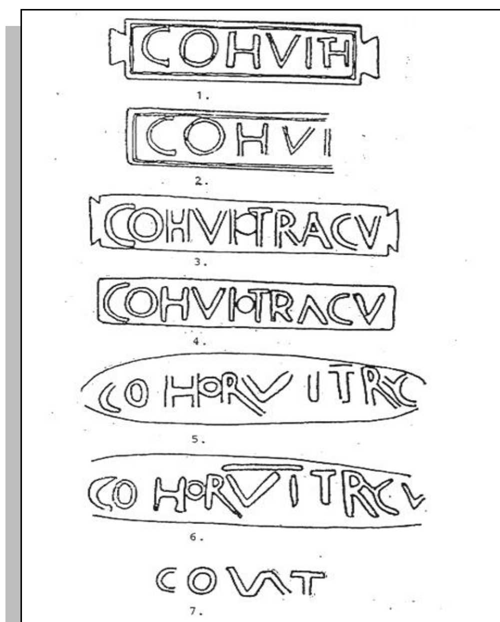

Figura 26. (După, Al. V. Matei, I. Bajusz, în **Romita,p.161**)

La o analiză a tipurilor de ştampile prezentate anterior, constatăm o neconcordanţă între descrierea acestora şi desenele prezentate (notate de la 1 la 7). Desenele prezentate relevă, în opinia noastră, doar cinci tipuri de ştampile, după cum urmează (a se revedea Fig. 26):

I. COH VI TH (ligatură între T+H) (nr. 1, 2; tip. I–II);
II. COH VI TRACV (nr. 3, 4; tip. III–IV);
III. COHOR VI TRAC (ligatură între R+A+C) (nr. 5; tip. V);
IV. COHOR VI TRACV (ligatură între R+A+C) (nr. 6; tip. VI);

V. CO VI T (nr. 7; tip. VII).

Relativ recent, existând o cantitate mai mare de material tegular ştampilat al unităţii de traci, a fost propusă o altă tipologie:[51]

I. COHOR(s) VI TR(HA)C–în clădirea băii (Fig. 27; nr. 1–9);

II. (COH) VI TRACV–în clădirea băii (nr. 10);

III. COH VI TRACV–în clădirea băii, castru (nr. 11, 12, 13);

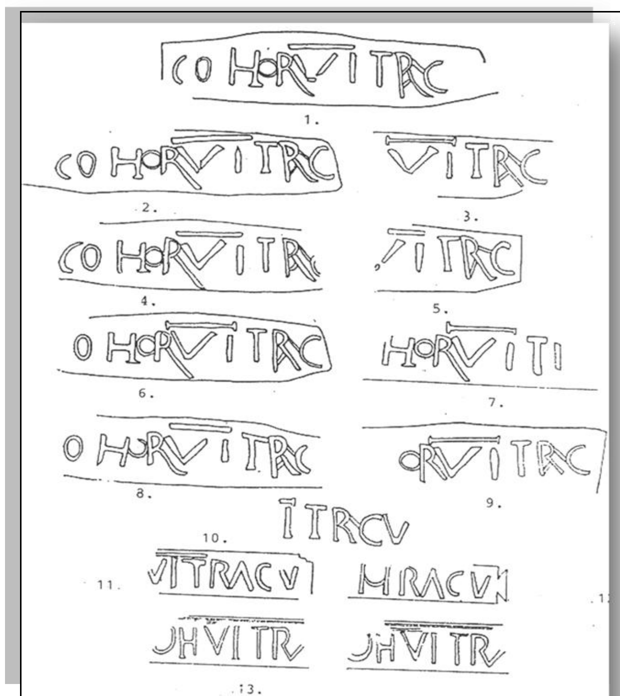

Figura 27.(După, Al.V.Matei, I.Bajusz, **Romita, p. 159.**)

IV. COH VI H–în clădirea băii, castru (Fig. 28; nr. 1–11);

V. COH VI H–în clădirea băii, castru; (Fig. 28; nr. 1–11).

Cu siguranţă că s-au strecurat greşeli de tipar (relevantă este neconcordanţa între varianta germană şi varianta în limba română)

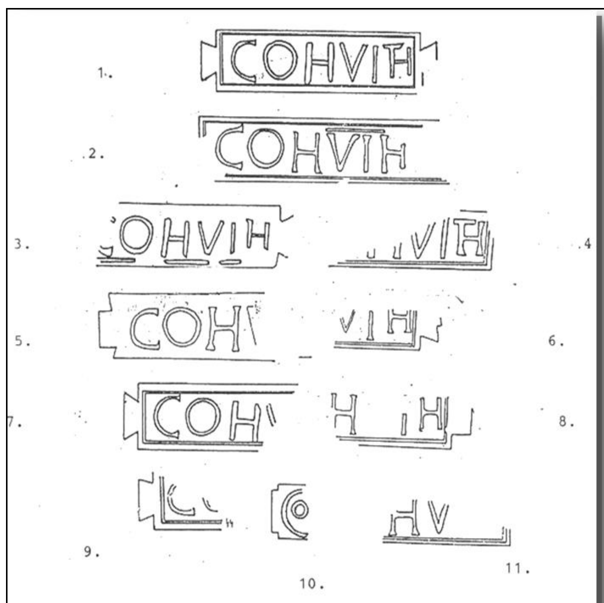

Figura 28.(După, Al.V.Matei, I.Bajusz, **Romita, p.160**.)

După părerea noastră, tipurile sunt următoarele:

I. COHOR VI THRAC (ligatură între H+R+A+C) (Fig. 27; nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7?, 8, 9);
II. … (V)I TRACV (ligatură între R+A+C) (Fig. 27; nr. 10);
III. … VI TRACV (Fig. 27; nr. 11, 12, 13?);
IV. COH VI TH (ligatură între T+H) (Fig. 28; nr. 1, 2, 3, 4, 5?, 6, 7?, 8?, 9?, 10?, 11?).
V. CO VI T (ligatura între V+I) (Fig. 26; nr. 7).

Avem astfel tipologia finală.

Se pare că tipul de ştampilă cel mai vechi este tipul I (forma cea mai extinsă de prescurtare a numelui unităţii), iar cel mai recent tip este considerat ultimul tip prezentat în varianta de tipologie a lui N. Gudea, tipul V, forma cea mai restrânsă de prescurtare a numelui unităţii.[52] Această situaţie este în concordanţă și cu ceea ce susţinem noi în cazul legiunii V Macedonica de la Potaissa.[53]

Cohors II Britannica milliaria[54]

Este foarte probabilă participarea unităţii la războaiele cu dacii, rămânând ulterior în noua provincie creată de Traian. Este menţionată în ştampile tegulare la Ilişua[55] şi Căşei[56]. În Dacia Porolissensis locul de staţionare permanent este Romita (Certiae), de unde trimite, cu diverse ocazii, detaşamente sau material tegular, la Porolissum[57] sau Românaşi[58].

Numele unităţii poate fi completat astfel: *Cohors II Britannica milliaria c*(*ivium*) *R*(*omanorum*) *equitata* p(*ia*) *f*(*idelis*).[59]

Încercând să realizeze o tipologie a ştampilelor unităţii, N. Gudea identifică 11 tipuri[60], după cum urmează:

I. COH II BR (cartuş simplu) (Fig. 29; nr. 1, 2);
II. CH II BRIT (cartuş simplu) (Fig. 29; nr. 3, 4, 5);
III. COH II BRITAIN (I+T în ligatură–cartuş simplu) (Fig. 29; nr. 6, 7, 8);
IV. COH II BRITAN (cartuş dublu) (Fig. 29; nr. 9);
V. coH II bRit (cartuş simplu) (Fig. 29; nr. 10);
VI. COH II br (cartuş simplu) (Fig. 29; nr. 11);
VII. COH II BRITANN (I+T şi A+N în ligatură–cartuş simplu) (Fig. 29; nr. 12);
VIII. COH II BRITAN (Fig. 29; nr. 13);
IX. COH II BRTZ (cartuş simplu) (Fig. 29; nr. 14, 15, 16, 17);
X. COH II BRT (cartuş dublu) (Fig. 29; nr. 18);
XI. COH II oo (Fig. 29; nr. 19, 20).

Se pot sesiza, din nou neconcordanţe între desenele care reprezintă tipurile de ştampile şi transcrierea lor. În opinia noastră cele 20 de ștampile, pot fi grupate astfel:

I. COH II BR (Fig. 29; nr. 1, 2);
II. CH II BRITA (Fig. 29; nr. 3, 4, 5?, 10);
III. COH II BRITANN (I+T şi A+N în ligatură) (Fig. 29; nr. 6, 7, 8, 13);
IV. COH II BRIT AN (Fig. 29; nr. 9);
V. COH II BRITAN (Fig. 29; nr. 14);
VI. COH II BRTZ (Fig. 29; nr. 15, 17);
VII. COH II oo (Fig. 29; nr. 19, 20);Fig. 29; nr. 11, 12, 16, 18–sunt ştampile fragmentare care cu greu pot fi atribuite unui tip anume.

Figura 29.(După, Al.V.Matei, I.Bajusz, **Romita, p. 168.**)

O menţiune specială trebuie făcută în cazul tipului IV (Fig. 29; nr. 9), pe care l-am întregit COH(ors) II BRIT(annica) AN(toniniana), considerându-l identic cu ştampilele din următoarea încercare de tipologie (Fig. 35; nr. 5), făcută de A. V. Matei şi I. Bajusz:[61]

I. COH II BRIT (Fig. 30; nr. 1-4);
II. COH II BRIT (Fig. 30; nr. 5);
III. CH II BRTA;
CH II BRITA;
COH II BRTA; (Fig. 30; nr. 6, 7, 8);

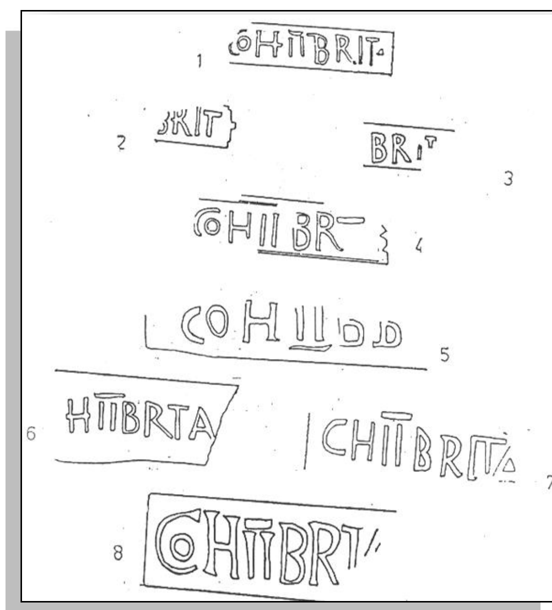

Figura 30.(După, Al.V.Matei, I.Bajusz, **Romita, p. 162**)

IV. COH II BRTAIIN (Fig. 31; nr. 1-14), (Fig. 32; nr. 1-14), (Fig. 33; nr. 1-12);
V. COH II BRITANN (Fig. 34; nr. 1-16);
VI. COH II BRIT AN (Fig. 35; nr. 1-11).

Autorii consideră că:

- tipul I este cel mai timpuriu;
- tipul IV, are literele finale greu de citit: ANN sau acest grupaj reprezintă un alt sens;
- tipul VI este considerat a fi tipul final în evoluţia ştampilelor descoperite la Romita.

Acest tip COH(ors) II BRIT(annica) AN(toniniana) este singurul care poate fi datat, la începutul secolului al III-lea (probabil în timpul lui Caracalla–Marcus Aurelius Antonninus). Considerăm că afirmaţia autorilor, prin care se neagă apariţia acestui tip la Porolissum este hazardată, asemănarea cu tipul IV (după N. Gudea şi după regruparea pe care am propus-o mai sus) este frapantă. În această situaţie putem considera destul de verosimilă citirea ştampilelor de la Porolissum (tipul IX la N. Gudea, tipul VI după regruparea pe care am propus-o):

COH II BRT Z; COH(ors) II BR(i)T(annica) S(everiana).

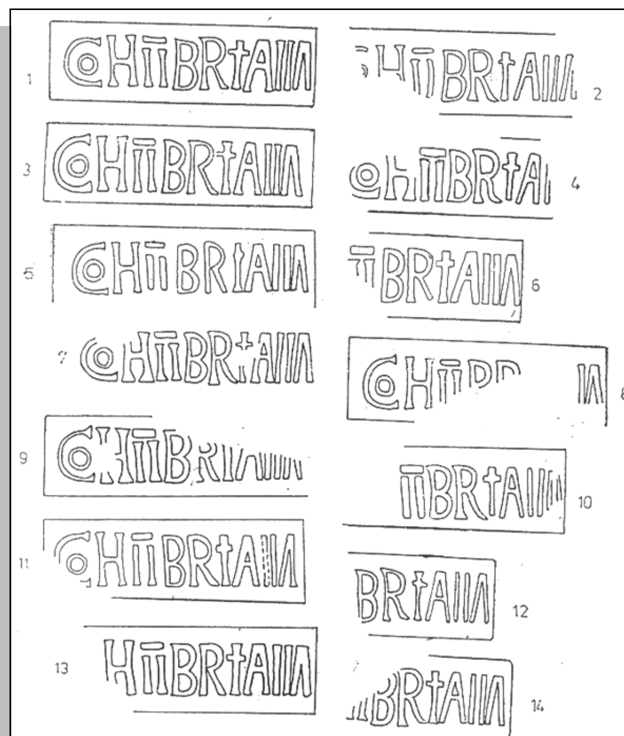

Figura 31.(După, Al.V.Matei, I.Bajusz, **Romita, p. 163.**)

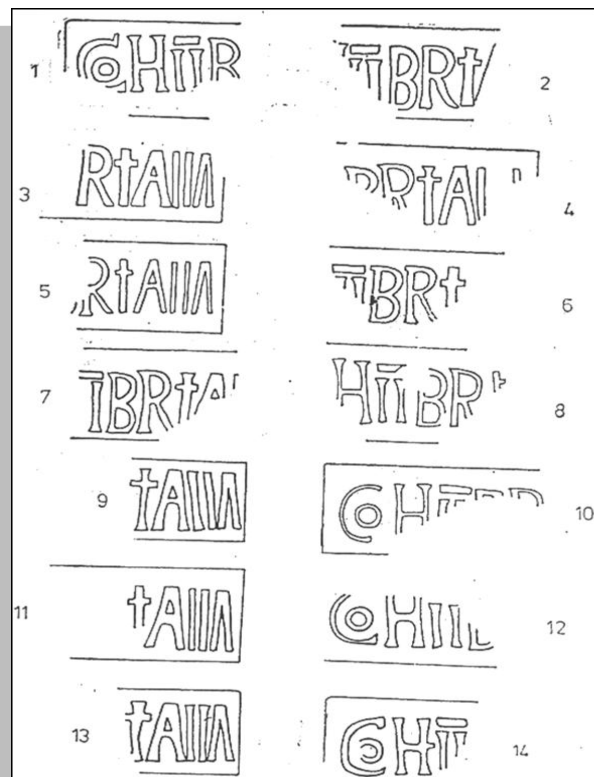

Figura 32. (După, Al.V.Matei, I.Bajusz, **Romita, p. 164**)

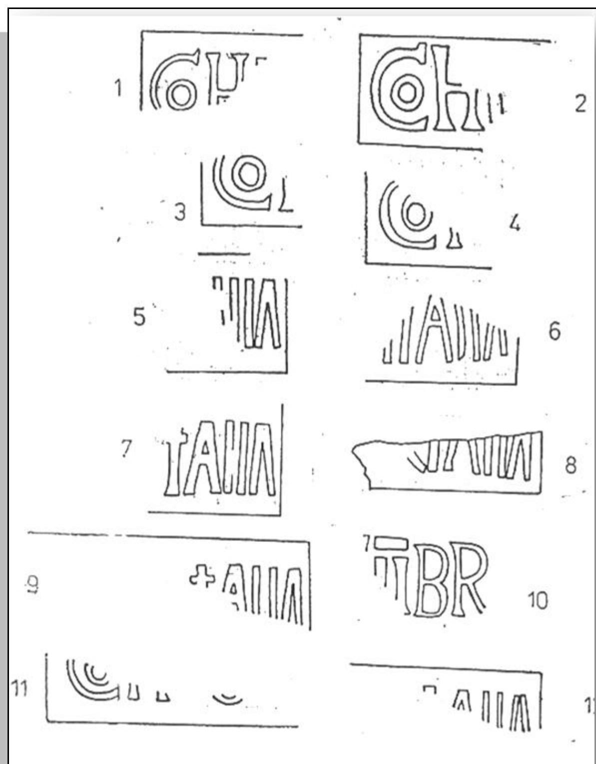

Figura 33.(După, Al.V.Matei, I.Bajusz, **Romita, p. 165**.)

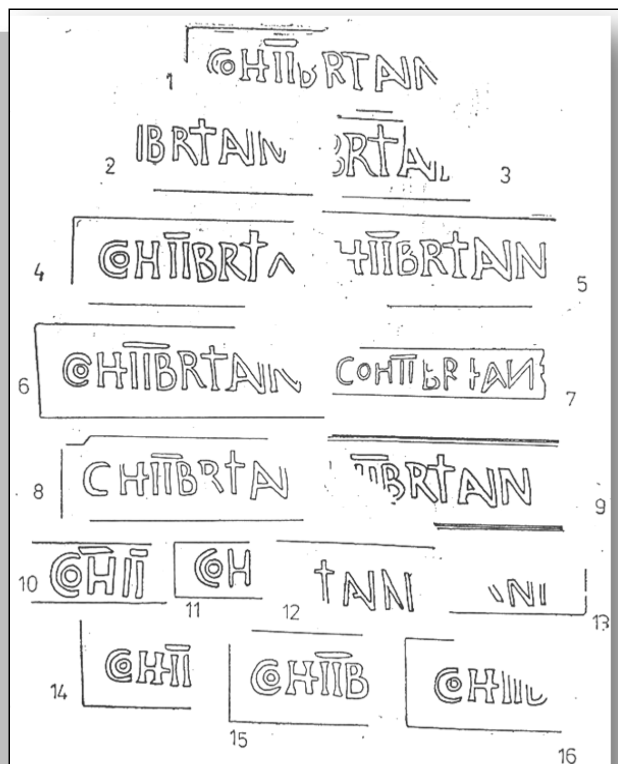

Figura 34.(După, Al.V.Matei, I.Bajusz, **Romita, p.166.**)

Tipologia finală poate fi amendată–în opinia noastră–astfel încât se ajunge la 10 tipuri:

I. COH II BRIT (Fig. 30; nr. 1, 2, 3; nr. 4, 5–greu de precizat tipul căruia îi aparţin);
II. CH II BRITA (Fig. 30; nr. 7);
III. COH II BRTA (Fig. 30; nr. 8); … H II BRTA (Fig. 30; nr. 6);

IV. COH II BRITANN (I+T şi A+N se află în ligatură) (Fig. 31; nr. 1-14). (Fig. 32; nr. 1-14), (Fig. 33; nr. 1-12), (Fig. 34; nr. 2, 3, 4, 5, 6, 9, 12);
V. COH II BRTANN (A+N se află în ligatură) (Fig. 34; nr. 1);
VI. COH II BRITAN (I+T se află în ligatură) (Fig. 34; nr. 7);
VII. CH II BRITAN (I+T şi A+N se află în ligatură) (Fig. 34; nr. 8), (Fig. 34, nr. 10, 11, 13, 14, 15, 16–greu de precizat cărui tip îi apartin;)
VIII. COH II BRIT AN; COH(ors) II BRIT(annica) AN(toniniana) (Fig. 35; nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8) (Fig. 35; nr. 9, 10, 11 – greu de spus cărui tip îi aparţin).
IX. COH II BRTZ (Fig. 29; nr. 15, 17);
X. COH II BR oo (Fig. 29; nr. 19, 20).

Numărul mare de materiale tegulare ştampilate cu sigla unităţii de britoni, confirmă faptul că această unitate a construit castrul cu incintă de piatră, a locuit în el şi a realizat multe din reparaţiile necesare.

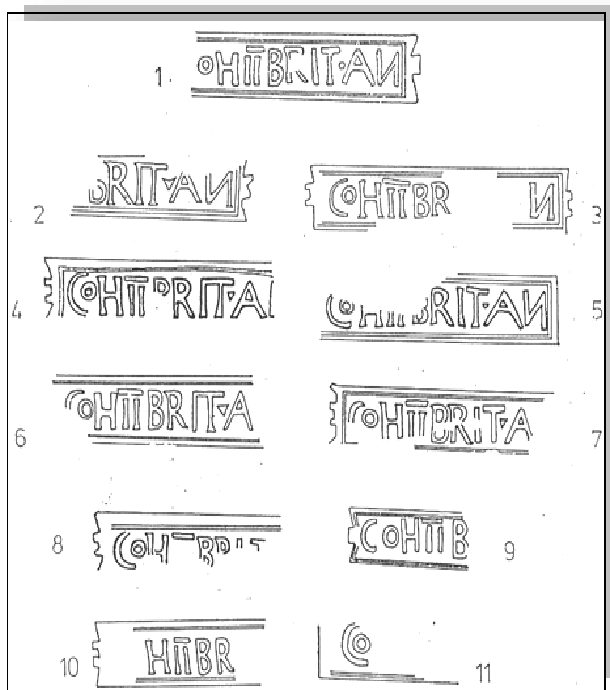

Figura 35.(După, Al.V.Matei, I.Bajusz, **Romita, p.167.**)

În cercetările anului 1996 a fost descoperit un exemplar fragmentar dintr-o tegulă, care a fost reîntregit: CHS I I S, o ştampilă similară fiind descoperită încă din 1972 în clădirea băii[62] (Fig. 36; nr. 1, 2). După cum se observă din desen, ştampila se poate reîntregi astfel: CHS I S; C(o)H(or)S I S(agittariorum) şi aparţine aceleaşi unităţi care a lăsat ştampile de acest tip (tipul II) la Porolissum: *cohors I Ituraeorum Sagittariorum.*[63] Aceeaşi trupă a lăsat în Dacia Porolissensis şi inciziile din pasta crudă a tegulelor: ITV (Ituraeorum sau Ituraei).

Figura 36.(După, Al.V.Matei, I.Bajusz, **Romita, p. 167**.)

Altă unitate militară atestată la Romita, dar de la care nu s-a descoperit, cel puţin până în prezent material tegular ştampilat, este *cohors I Batavorum milliaria*.[64] Unitatea a participat la războaiele contra dacilor, remarcându-se în mod deosebit, primind cu această ocazie dreptul de cetăţenie. Inscripţiile[65] conduc la concluzia că ar fi staţionat la Romita (Certiae), dar nu se poate spune nimic sigur despre perioada de staţionare.

Analizând ştampilele tegulare care apar la Romita, se impun câteva concluzii:

- faza a, a castrului a fost ridicată de *cohors VI Thracum* şi *cohors I Ituraeorum*;
- unităţile stabile la Romita au fost: *cohors VI Thracum* şi *cohors II Britannica* (ambele sunt atestate cu siguranţă în faza b, a castrului);
- prezenţa trupei *cohors I Batavorum*, este doar presupusă pe baza inscripţiilor.[66]

În ceea ce ne priveşte nu credem în lipsa tipului de ştampilă care are apelativul An(toniniana) la Porolissum[67] nici în concluzia conform căreia la un moment dat cohors VI Thracum şi cohors II Britannica au fost mutate la Porolissum, fiind înlocuite de cohors I Batavorum[68]. Cel puţin, în faza actuală a cercetărilor nu

se poate trage o asemenea concluzie. Părerea noastră este că unităţile militare de bază ale castrului au fost, pentru perioada de existenţă a Daciei Porolissensis: *cohors VI Thracum* și *cohors II Britannica.*

e. **Porolissum** (Moigrad, com. Mârşid, jud.Sălaj)

Porolissum este un nume de rezonanţă în istoria Daciei romane. Urmele de locuire din zonă sunt mult mai vechi. Bine reprezentată este cultura Tisa (neoliticul superior) sau cultura Bodrogkeresztur (eneolitic). Cultura Coţofeni (epoca de tranziţie spre epoca bronzului) sau cultura Otomani (bronz timpuriu), vor parcă să demonstreze că aceste zone de dealuri au fost locuite relativ-intens, anunţând parcă puternica locuire din prima epocă a fierului (hallstatt). Punctele cele mai populate erau zone strategice bine alese: Măgura, Pomet, Poguior. Apogeul civilizaţiei dacice este atins la Porolissum în vârsta a doua a fierului (La Tene). Sunt ridicate importante fortificaţii (Poguior, Cămnini, Citera, Druia) care controlau căile de acces spre câmpie, dar cea mai importantă aşezare din zonă devine Măgura Moigradului (sec. II î.Hr.), probabil importantă "dava" dacică.[69] Etimologic, deşi cuvântul "porolissum" este greu de explicat, oricum rezonanţele dacice sunt foarte clare.

Localitatea a devenit astăzi unul dintre cele mai importante şi interesante puncte arheologice din Dacia Porolissensis. Numele nordicei provincii romane îşi are sorgintea în denumirea localităţii al cărui filon dacic se păstrează. Deşi, numele provinciei este inspirat din acela al oraşului, se pare că nu acesta a fost capitala (centrul economic şi administrativ). Ridicat la rangul de

“municipium” târziu, în timpul lui Septimius Severus, oraşul nu va deveni niciodată “colonie”. Dacă din punct de vedere economico-administrativ importanţa localităţii nu este deosebită, Porolissum-ul este un important centru militar şi strategic,”cheia de boltă” a apărării întregii Dacii. Complexul militar defensiv din jurul Porolissum-ului, conferă oraşului calitatea de capitală militară, cel puţin până la aducerea în provincie a legiunii V Macedonica, în anul 168.

Apărarea la Porolissum se făcea cu ajutorul unei linii de turnuri de pază şi observaţie. Protecţia exterioară era defalcată pe etape: val de pământ–zid de piatră–val de pământ.[70] Suprafaţa de protecţie interioară era defalcată de asemenea în trei etape: val de pământ (dublat)–zid de piatră–val de pământ. În linia de protecţie erau cantonate unităţi militare mai mici sau mai mari. Fortăreţele cele mai importante erau castrele de pe Pomet şi Citera.[71]

Bibliografie selectivă

A. Ardevan, Viaţa, pp. 65-67, 88-89, 149, 187-188; V. A. Matei, în Civilizaţia romană, pp. 231-246; V. A. Matei, E. Lako, în Acta MP, III, 1979, pp. 127–129; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, în SSJ, 47, 1994, pp. 44-47; D. Tudor, Oraşe, pp. 243-258; N. Gudea, Limes, pp. 45-50; Idem, Meseş, Idem, Porolissum; Idem, Porolissum I; Idem, Porolissum II; Idem, Pomet; Idem, în Acta MP, II, 1978, pp. 65-79; C. C. Petolescu, în SCIVA, 46, 1, 1995, p. 35-49; Idem, în SCIVA, 46, 3-4, 1995, pp. 237-275; Idem, în SCIVA, 47, 1, 1996, pp. 21-38; Idem, în Contribuţii, pp. 66-141.

Moigrad-Pomet

Aici avem de-a face cu un castru auxiliar, care putea găzdui mai multe unităţi militare; era situat într-o

poziţie strategică importantă (3 km sud, de trecătoarea Meseş). Castrul cunoaşte mai multe faze de construcţie:
Castrul cu incintă din val de pământ;
Castrul cu incintă din zid de piatră;
Fază de reparaţii: la zidul de incintă, modificări în planul construcţiilor şi organizarea interiorului.[72]

Moigrad-Citera

Fortificaţia este aşezată pe vârful înălțimii Citera; prezintă următoarele faze de construcţie:
Castrul cu incintă din lemn şi pământ;
Castrul cu incintă din zid de piatră.

Coasta Citerii

La sud de Moigrad-cetate a fost identificată o fortificatie militară (?), care prezintă o singură fază de construcţie:

- Castel de pământ şi lemn.

Unităţile militare auxiliare atestate la Porolissum prin material tegular ştampilat sau alte categorii de izvoare sunt:

Cohors I Ulpia Brittonum;
Cohors I Augusta Ituraeorum (cohors I Ituraeorum sagittariorum);
Cohors II Britannica;
Cohors III sau III D;
Cohors V Lingonum;
Cohors VI Thracum;
Numerus Palmyrenoryum Porolissensium;

Cohors Palmyrenorum Porolissensium;
Ala Palmyrenorum Porolissensium.

Cohors I Ulpia Brittonum[73]

Unitatea este adusă în Dacia cu ocazia războaielor daco-romane. Primeşte numeroase distincţii, fiind remarcată de Traian. Numele unităţii poate fi completat astfel: *cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata p*(*ia*) *f*(*idelis*) *civium Romanorum eq*(*uitata*) *Antoniniana*. Anterior staţionase la Bologa[74], unde a lăsat un bogat material tegular ştampilat. Se poate presupune că a făcut parte dintre unităţile Daciei Porolissensis, de la înfiinţarea acestei provincii.

La Porolissum, iniţial au fost menţionate doar ştampile tegulare de tipul COH I BR; COH(ors) I BR(ittonum) (Fig. 37), care au fost datate de N. Gudea la începutul secolului al III-lea[75], sunt atestate şi ştampile timpurii (din perioada de staţionare în castrul de la Bologa), de tipul COH I BRITTON;

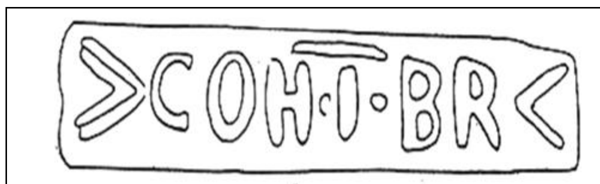

Figura 37. (După, N. Gudea, **Pomet, p. 100.**)

COH(ors) I BRITTON(um) (Fig. 38). La Porolissum unitatea a staţionat în castrul de pe Pomet,[76] (fazele a şi b). Unitatea a staţionat, se pare, în toată perioada de existenţă a Daciei Porolissensis, la Porolissum.

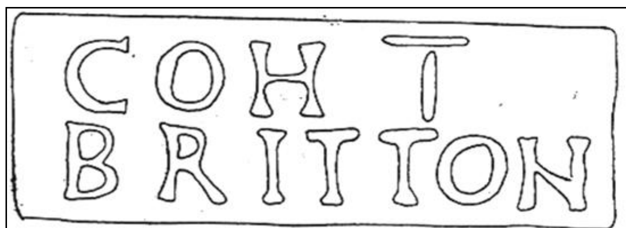

Figura 38. (După, N. Gudea, **Pomet, p. 100**.)

Cohors I Augusta Ituraeorum sagittariorum[77]

(cohors I Ituraeorum sagittariorum)

Se presupune că unitatea, atestată în Pannonia, a luat parte la războaiele de cucerire a Daciei, după care a staţionat în castrul de la Buciumi.[78] Tipul de ştampilă de la Buciumi se regăseşte şi la Porolissum: COH I AVG; COH(ors) I AVG(usta) (Fig. 39). Această unitate este atestată în faza a, a castrului de pe Pomet, unde a staţionat puţin după 118-119, unitatea fiind mutată în Dacia Superior.[79] Pe lângă aceasă unitate de ituraei (trib sirian-arab din Hauran şi Liban[80]) a mai existat una care a staţionat în permanenţă la Porolissum-Pomet (faza a şi b), de la formarea provinciei şi până la părăsirea definitivă a Daciei. Unitatea nu apare în diplome, nu a pus inscripţii, dar au apărut numeroase ştampile tegulare în castru și vama romană[81]

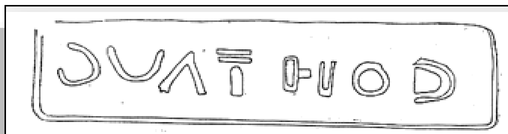

Figura 39. (După, N. Gudea, **Pomet, p. 103**.)

Materialul tegular scris al unităţii, este de două tipuri:

- tegulae scrise, cu un text incizat în pasta moale, care se referă clar la o unitate militară ITV(raeorum) sau ITV(raei) (Fig. 40);

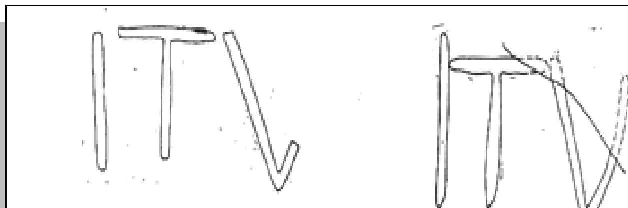

Figura 40. (După, N. Gudea, **Pomet, p. 103**.)

- ştampile tegulare în trei tipuri şi mai multe variante:

I. CHS S; C(o)H(or)S S(agittariorum), ştampile fără cartuş sau cu cartuş simplu (Fig. 41);

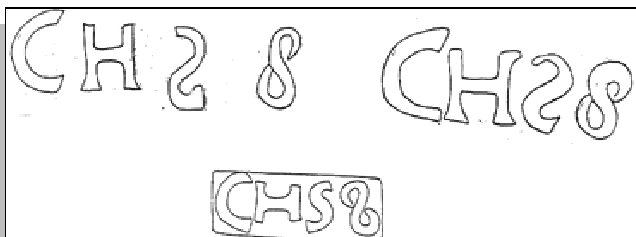

Figura 41. (După, N. Gudea, **Pomet, p. 102**; **Idem**, în **Porolissum, pp. 979-981**.)

II. CHS I S; C(o)H(or)S I S(agittariorum), ştampile fără cartuş (Fig. 42);

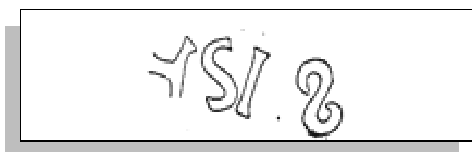

Figura 42. (După, N. Gudea, **Pomet**, **p. 102**; **Idem**, în **Porolissum, pp. 979-981**.)

III. CHS I I S; C(o)H(or)S I I(turaeorum) S(agitariorum), ştampile simple fără cartuş (Fig. 43).

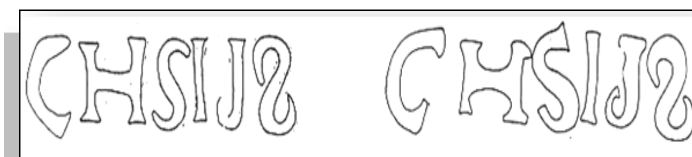

Figura 43. (După, N. Gudea, **Pomet, p. 102; Idem, în Porolissum, pp. 979-981.**)

Mult timp aceste ştampile au fost considerate că aparţin unei alte unităţi militare: cohors I Hispanorum.[82] Foarte recent a fost acceptată această nouă citire, ştampilele fiind atribuite unităţii: *cohors I Ituraeorum Sagittariorum*.

Putem presupune că deşi acceptată în general ideea după care unităţile militare, în secolele II-III, îşi completau efectivele din *vici militari*, nu trebuie neglijată posibilitatea recrutărilor din zonele de origine.[83] Trebuia păstrat specificul unităţii, fiind necesară acoperirea "de facto" a numelui acesteia. O situaţie similară întâlnim în castrul de la Bologa (Resculum), în cazul unităţii cohors

Aelia Gaesatorum.[84] Putem deci, avansa ideea, potrivit căreia, cu ocazia unei recrutări din zonele de origine (secolele II-III), recruţii imortalizează în pasta crudă a tegulelor iniţialele numelui tribului de unde provin: ITV(raeai).

Cohors II Britannica milliaria[85]

Participantă la războaiele daco-romane, unitatea de britoni va rămâne în provincia Dacia, iar după 118-119 va fi inclusă în "exercitus Daciae Porolissensis". Numele unităţii poate fi completat astfel: *cohors II Britannica milliaria c*(*ivium*) *R*(*omanorum*) *equitata p*(*ia*) *f*(*idelis*).[86]

Atestată prin ştampile tegulare identice la Ilişua[87] şi Căşei,[88] (Fig. 44), cohorta construieşte fazele iniţiale (din timpul lui Traian) ale celor două castre.

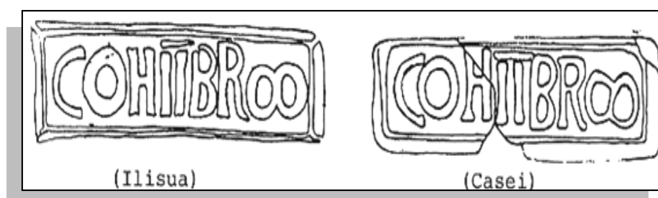

Figura 44. (După, D. Isac, în **Acta MP,XI,1989, p.180.**)

În toată perioada de existenţă a Daciei Porolissensis, unitatea a staţionat la Romita–Certiae, unde a lăsat un bogat material tegular ştampilat.[89] Având în vedere că Romita era un castru aflat în orbita de influenţă a importantului complex de la Porolissum, nu era de mirare că o cantitate importantă de material tegular ştampilat a unităţii de britoni a fost găsită aici. Era

aproape sigur că unitatea de la Romita nu a staţionat la Porolissum, castrul Romita–Certiae fiind prea aproape ca să justifice o asemenea situaţie. Unitatea de la Romita se numără printre cele care a contribuit la ridicarea celor două faze (a şi b) ale castrului de pe dealul Pomet. Este greu de ştiut însă, în ce mod a contribuit la definitivarea construcţiilor; dacă a contribuit numai cu material de construcţie sau dacă militari din cohors II Britannica au fost detaşaţi pentru muncă. Materialul tegular ştampilat de la Porolissum este identic şi face parte din cel descoperit la Romita.

Tipurile de ştampile prezente la Porolissum, sunt următoarele:

- COH II BR; COH(ors) II BR(itannica). Ştampile dextrograde, în cartuş dreptunghiular sau fără cartuş. (Fig. 45; nr. 1, 2);
- COH II BRIT AN; COH(ors) II BRIT(annica) AN(toniniana). Ştampilă sinistrogradă; literele sunt încadrate într-un chenar simplu, dreptunghiular, încadrate într-un cartuş. (Fig. 45; nr. 3). Acest tip poate fi datat în timpul lui Caracalla–Marcus Aurelius Antoninus (a se vedea situaţia de la Romita).
- COH II BR…; COH(ors) II BR(itannica). Ştampilă sinistrogradă, incompletă, literele sunt încadrate într-un chenar simplu, în cartuş dreptunghiular. (Fig. 45; nr. 4);
- CH II BRITA; C(o)H(ors) II BRITA(annica). Ştampilă sinistrogradă; literele sunt incadrate într-un cartuş simplu, cifra care reprezintă numărul de ordine al unităţii prezintă o hastă orizontală deasupra. (Fig. 45; nr. 5);

- COH II (b)R…; COH(ors) II (b)R(itannica). Ştampilă sinistrogradă, incompletă; literele sunt încadrate într-un cartuş dreptunghiular, simplu. (Fig. 45; nr. 6);
- COH II BRITAN; COH(ors) II BRITAN(nica). Ştampilă sinistrogradă; literele sunt încadrate într-un chenar dreptunghhiular cu anse laterale. Cifra prezintă o hastă orizontală deasupra, iar literele I+T sunt legate. (Fig. 45; nr. 7);
- COH II BRTZ; COH(ors) II BR(I)T(annica)Z. Ştampilă sinistrogradă; literele sunt încadrate într-un chenar simplu, semnificaţia ultimei litere, probabil un S întors, nu se cunoaşte. S-ar putea întregi S(everiana) sau S(agittariorum). (Fig. 45; nr. 8);
- COH II BRITANN; COH(ors) II BRITANN(ica). Ştampila este sinistrogradă; literele sunt încadrate într-un cartuş simplu, fiind prezente două ligaturi între I+T şi A+N. (Fig. 45; nr. 9);
- COH II BRITANN; COH(ORS) II BRITANN(ica). Ştampilă sinistrogradă; literele sunt încadrate într-un cartuş simplu, fiind prezente două ligaturi între I+T şi A+N. (Fig. 45; nr. 10).

Figura 45. (După, N. Gudea, **Pomet, p. 105**.)

Toate aceste tipuri şi variante, corespund celor de la Romita şi vin să sublinieze, dacă mai era nevoie, că locul de staţionare permanentă a unităţii a fost Romita, fără deplasări în provincie.

Cohors III sau *IIID*

Cele mai numeroase ştampile pe materialul tegular de la Porolissum, sunt tipurile (în mai multe variante): CH III, C III, C III D. Acestea, se consideră, atestă o unitate militară necunoscută care a staţionat în

secolele II–III la Porolissum, în castrul mare de pe Pomet.[90] Cele mai numeroase exemplare sunt cele de tipul CH III, în mai multe variante (Fig. 46; nr. 1, 2).

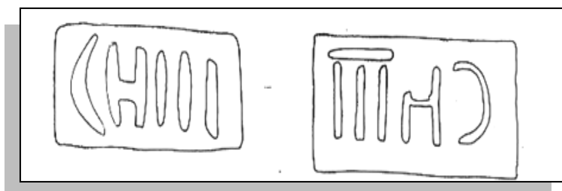

Figura 46. (După N. Gudea, **Pomet, p. 114**.)

În variantele sinistrograde literele sunt încadrate într-un cartuş simplu dreptunghiular sau literele sunt libere. În variantele dextrograde cifra III prezintă o hastă orizontală deasupra, literele fiind încadrate într-un cartuş dreptunghiular. Ştampile de tipul CH III, sinistrograde, încadrate în cartuş dreptunghiular simplu, au fost descoperite într-un număr relativ mare şi în vama romană,[91] în zona încăperilor de pe latura de est. Acest lucru sugerează că încăperile respective au suferit reparaţii la sfârşitul secolului al II-lea sau la începutul secolului al III-lea; reparaţiile pot fi legate de vizita împăratului Caracalla.[92]

Tipul C III, este mai puţin reprezentat (există mai puţine exemplare). La fel ca şi în cazul tipului prezentat anterior, semnele grafice sunt executate stângaci (Fig. 47). Ştampilele sunt sinistrograde, literele fiind încadrate într-un cartuş simplu.

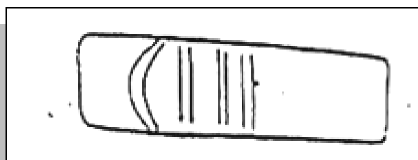

Figura 47. (După N. Gudea, în **Porolissum I, pp. 979-981**.)

Tipul C III D, este reprezentat printr-un număr redus de exemplare (Fig. 48). Ştampilele sunt sinistrograde, fără cartuş, literele fiind executate frumos (caracterul scrierii monumentale). Cifra care reprezintă numărul de ordine al unităţii este interesant executată, cele două haste verticale laterale fiind foarte scurte (este creată impresia că ar putea fi vorba şi de cifra I, semnele laterale fiind puncte de despărţire).

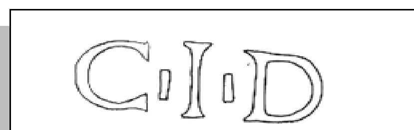

Figura 48. (După N. Gudea, **Pomet, p. 114**.)

Contextul arheologic în care au fost descoperite aceste ştampile, împreună cu ştampilele legiunilor III Gallica şi VII Gemina Felix, conduc la concluzia că unitatea în discuţie a participat la construirea fazei de piatră (faza b) a castrului de pe Pomet.[93]

În ceea ce priveşte numele acestei unităţi militare a fost avansată ipoteza că ştampilele aparţin Cohors III Dacica, unitate care a staţionat in Orient, şi care ar fi

putut însoţi legiunea III Gallica, dar în acelaşi timp ar putea fi vorba şi de o unitate creată în Dacia pentru Dacia.[94] (aceasta în cazul în care cele trei tipuri de ştampile tegulare menţionate aparţin aceleaşi unităţi militare, deoarece tipul C III D, prin execuţie era foarte deosebit de primele două).

Se poate avansa şi altă ipoteză: primele două tipuri de ştampile (CH III, C III) pot aparţine celei de-a treia cohortae a uneia dintre legiunile atestate la Porolissum,[95] care să contribuie la construirea fazei de piatră a castrului de pe Pomet (sau la repararea acestuia– în acest caz ştampilele ar trebui datate mai târziu), iar al III-lea tip să aparţină unei unităţi (C III D sau C I D) necunoscută încă sau creată în Dacia pentru Dacia.

Cohors V Lingonum[96]

Unitatea a luat parte la războaiele daco-romane, rămânând mai apoi în provincia Dacia. Formată din provinciali celţi[97], locul ei de staţionare este Porolissum. Unitatea nu este atestată prin ştampile tegulare. Totusi C.C.Petolescu afirmă existenţa ştampilelor tegulare[98] cu prescurtarea C V L, informaţia fiind preluată de la N. Gudea[99], care numea inciziile executate cu un obiect ascuţit sau cu degetul ”ştampile”. Corectura este făcută foarte repede, într-un articol intitulat “Contribuţii la paleografia latină din Dacia. Inscripţii pe cărămizi şi ţigle.”[100]

Trebuie totuşi să remarcăm ca autorul care în 1978 numeşte prescurtările C V L “inscripţii incizate pe ţiglă şi cărămizi”[101], în 1986 le numea ”ştampile foarte

interesante de tip C V L”[102], iar în 1987 “text incizat în pasta moale înainte de ardere”.[103]

În inscripţii cohorta de lingoni poartă epitetele ”Antoniniana” şi ”Philippiana”.[104] Unitatea este “peditata”, cum reiese dintr-o inscripţie pusă cu ocazia vizitei împăratului Caracalla la Porolissum.[105]

Material tegular cu inciziile C V L; C(ohors) V L(ingonum) (Fig. 49) a fost descoperit în număr mare în castrul de pe Pomet[106], dar şi în vama romană.[107] Este foarte probabil ca aceasta să fie unitatea care a construit punctul de vamă (deşi prin material tegular ştampilat mai este atestată şi C(o)H(ors) III, iar printr-o ţiglă cu incizia ITV, probabil cohors I Ituraeorum.[108] Un detaşament al cohortei de lingoni este în permanenţă atestat în punctul de vamă, ceea ce întăreşte convingerea că aceasta este unitatea de bază de aici.

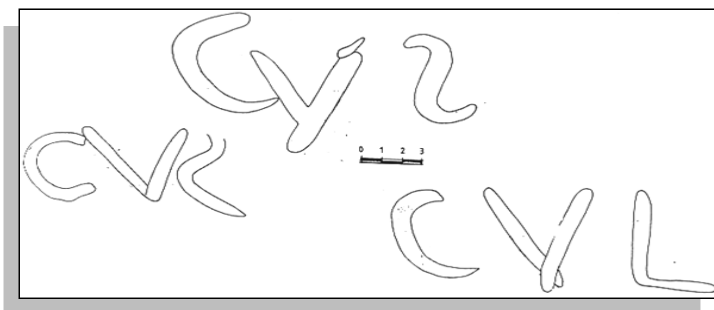

Figura 49. (După N. Gudea, **Pomet, p. 101; Idem, în Porolissum I, pp. 989–991**.)

Nu cunoaştem deplasări ale unităţii de lingoni în afara locului de staţionare; acesta este motivul pentru care considerăm că activitatea intensă în construcţii, paza

vămii, să fi fost motivele pentru care împăratul Marcus Aurelius Antoninus (Caracalla), a făcut unităţii daruri speciale.[109] Un fragment de ţiglă a fost descoperit la Românaşi relativ recent.[110]

O întrebare la care nu putem răspunde, este următoarea: cohorta de lingoni a avut o activitate în construcţii foarte intensă deși nu s-a remarcat prin acţiuni militare (excepţie fiind, poate, paza punctului de vamă); cum se face că materialul tegular al unităţii nu este ştampilat, ci doar incizat? Întotdeauna acesta poartă prescurtarea C V L, diferenţele constând în caracterul literelor, executate de mâini diferite.

Cohors VI Thracum equitata[111]

Participantă la războaiele cu dacii, unitatea rămâne în continuare în provincia Dacia, ca armată de ocupaţie. Prin materialul tegular ştampilat, această unitate este atestată la: Romita (Certiae),[112] Porolissum şi Românaşi (Largiana).[113] Nu se cunosc deplasări ale unităţii în afara provinciei, rolul ei fiind acela de a contribui la apărarea nordului provinciei Dacia Porolissensis. După mai multe dispute istoriografice, se pare că, totuşi, locul de staţionare permanent al unităţii este Romita (Certiae),[114] materialul tegular ştampilat de la Porolissum, respectiv Românaşi (Largiana)[115] atestând doar activităţi de construcţii, pe care unitatea de traci le-a desfăşurat în aceste locuri. Dacă la Românaşi prezenţa unităţii este palidă (atestată prin descoperiri vechi–recent nu s-au mai făcut asemenea descoperiri),[116] la Porolissum ştampilele unităţii sunt numeroase, descoperite în contexte stratigrafice care permit să se aprecieze că

cohors VI Thracum a participat la construcţia fazelor a şi b ale castrului de pe Pomet.[117]

Tipurile de ştampile atestate la Porolissum, sunt următoarele (Fig. 50; nr. 1-5):

1. COH VI TH; COH(ors) VI TH(racum). Chenarul este dreptunghiular, încadrat într-un al doilea chenar cu anse laterale. Ștampilele prezintă ligatura între T+H (Fig. 50; nr. 1);

2. COH VI TRACV; COH(ors) VI T(h)RACV(m). Chenarul este dreptunghiular, cu anse laterale (Fig. 50; nr. 2);

3. COHOR VI TRAC; COHOR(s) VI T(h)RAC(um). Ştampila este încadrată într-un cartuş simplu; este prezentă ligatura între R+A+C (Fig. 50; nr. 3);

4. COHOR VI TRACV; COHOR(s) VI T(h)RACV(m). Cifra VI prezintă o hastă orizontală deasupra; este prezentă ligatura între R+A+C, totul fiind încadrat într-un cartuş simplu (Fig. 50; nr. 4);

5. CO VI T; CO(hors) VI T(hracum). Literele sunt libere, neîncadrate. Cifra care reprezintă numărul de ordine, prezintă o ligatură în partea superioară (Fig. 50; nr. 5).

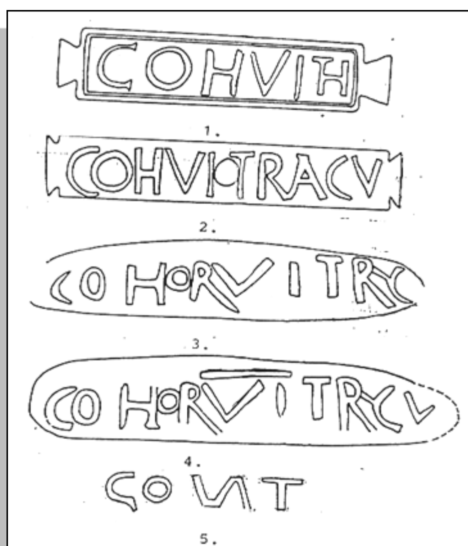

Figura 50. (După N. Gudea, **Pomet, p. 104**.)

După cum se observa, aceste tipuri de ștampile sunt identice cu cele din unitatea de bază, Romita. La Porolissum nu întâlnim nici un tip aparte.

Din punct de vedere cronologic, am putea spune că cele mai timpurii ştampile sunt cele aflate la nr. 3–4, iar cele mai târzii cele aflate la nr. 5; acest raţionament se bazează pe exemplul întâlnit în alte castre (exemplu: ştampilele militare ale legiunii V Macedonica de la Potaissa).

Numerus Palmyrenorum Porolissensium[118]

Existenţa acestei unităţi este intim legată de venirea arcaşilor palmyreni în Dacia; în preajma datei formării Daciei Porolissensis, ei sunt atestaţi deja în mai multe diplome militare (unele fragmentare), iar ulterior

îşi vor stabili garnizoane în trei localităţi – constituindu-se în unităţi de numerus.[119]

La Porolissum, Numerus Palmyrenorum Porolissensium a staţionat probabil în castrul mic de pe Citera,[120] având un efectiv redus de militari (aproximativ 300); era o unitate mixtă (arcaşi plus călăreţi), aşa cum rezultă din inscripţii.[121] Numele extins al unităţii era: *Numerus Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum civium Romanorum*, la mijlocul secolului al III-lea primind şi apelativul Decianus.[122] În această formă de organizare ("numerus"), unitatea de palmyreni a funcţionat de la începuturile provinciei Dacia Porolissensis, până în jurul anului 250, când unitatea s-a scindat într-o ală (*ala Palmyrenorum Porolissensium*) şi o cohortă (*cohors Palmyrenorum Porolissensium*),[123] sau unitatea ar fi stat numai la baza formării unei cohote.[124]

Materialul tegular ştampilat, atestă doar unitatea Numerus Palmyrenorum Porolissensium, prin două tipuri de ştampile:

-NPP;N(umerus)P(almyrenorum)P(orolissensium) (Fig. 51; nr. 1);

- N P; N(umerus) P(almyrenorum) (Fig. 51; nr. 2).

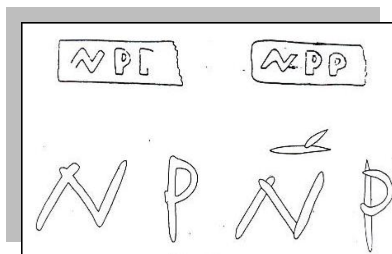

Figura 51. (După N. Gudea, **Porolissum I, pp. 979 – 981**.)

Un instrument de ştampilat din metal ("signacula"), cu prescurtarea N P, a fost descoperit la Viştea, pe drumul roman de la Napoca la Porolissum.[125]

Instrument de ștampilat descoperit la Viștea (După: D. Isac**, în SSJ, 46, 1991, pp. 57-64**.)

Ştampilele tegulare sunt, din punct de vedere numeric, puţine. Mai numeroase sunt inciziile executate cu un obiect ascuţit, care imortalizează în lutul moale numele unităţii: N P; N (umerus) P(almyrenorum).[126]

f. ***Tihău*** *(com. Surduc, jud. Sălaj)*

Castrul roman se află aşezat pe platoul "Cetate" sau "Grădişte", în stânga Someşului, înainte de vărsarea Almaşului. De pe platou exista o excelentă vizibilitate spre valea Someşului, fiind un punct strategic de mare însemnătate pe frontiera de nord a provinciei.[127]

Bibliografie selectivă

I. I. Russu, în Dacia, I, 1957, p. 361; M. Macrea, D. Protase, în Materiale, VII, 1961, pp. 384-386; D. Tudor, Oraşe, pp. 255-259; A. V. Matei, E. Lako, în Acta MP, III, 1979, p. 133; CIL III, 8074, 13; C. Daicoviciu, D. Protase, în Acta MN, I, 1964, p. 170; V. Wolmann, Gh. Bot, în IMCD, pp. 431-435; D. Protase, în EN, IV, 1994, pp. 75-101; Idem, în Orizonturi, pp. 314-332; IDR I, Dipl. *XVII; C. C. Petolescu, în SCIVA, 46, 3-4, 1995, pp. 248-249; Idem, în Contribuţii, p. 91; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, în SSJ, 47, 1994, p. 47;D. Protase, în EN, IV, 1994, pp. 75-101; A. Husar, în Civilizaţia romană, pp. 60-76; N. Gudea, Limes, pp. 50-51; C. Opreanu, în Cronica cercetărilor arheologice - campania 1997, Călăraşi, 1998, pp. 79-80.*

În castrul roman de la Tihău, izvoarele istorice menţionează două corpuri militare:

- o *vexilaţie a legiunii XIII Gemina*;[128]
- *cohors I Cannanefatium.*[129]

Cercetările arheologice nu au putut dovedi, până acum, existenţa a două faze de construcţie; se pare că situaţia de la Tihău nu se înscrie în regula cvasigenerală a castrelor auxiliare din Dacia, care prezintă, cel mai

adesea, două faze de construcţie: o fază de lemn şi pământ şi una de piatră. Afirmarea existenţei a două faze de construcţie în cazul Tihău,[130] se bazează pe regula obişnuită în Dacia, nu pe situaţia concretă. Astfel, o primă fază ar fi fost construită de o vexilaţie a legiunii XIII Gemina, iar cea de-a doua ar fi fost ridicată de cohors I Cannanefatium, unitate atestată în castru printr-un bogat material tegular ştampilat.[131] Cercetarea concretă a castrului[132] arată existenţa unei singure faze: castru cu incintă din piatră. Se pare că, cel puţin în faza iniţială, castrul a fost ridicat de o vexilaţie a legiunii XIII Gemina, unitatea de bază fiind cohors I Cannanefatium. Materialul tegular ştampilat (Fig. 52) care aparţine acestei unităţi militare este numeros; în general se vorbeşte despre patru tipuri sigure (a–d) realizate cu patru instrumente diferite. Cartuşul variază între 6-6,8 cm lungime 3-3,6 cm lăţime, înălţimea literelor 2 cm. Multe ştampile sunt păstrate fragmentar, dar literele nu diferă ca formă de cele ale ştampilelor păstrate în întregime.[133] În literatura mai veche sigla ştampilelor de la Tihău a fost citită: C(ohors) I CY(pria) sau C(ohors) I CY(renaica); actuala citire este însă cea reală, ea fiind propusă pentru prima dată în anul 1964.[134]

Considerăm că în cazul ştampilelor de la Tihău nu se poate vorbi de mai multe tipuri; avem de-a face cu un singur tip C I CF; C(ohors) I C(annane) F(atium), în mai multe variante. Toate ştampilele de la Tihău sunt sinistrograde, au aceeaşi modalitate de prescurtare a numelui unităţii, diferenţe existând doar la nivelul dimensiunilor şi în special forma literei F, iar într-un caz cifra I are deasupra o bară orizontală.

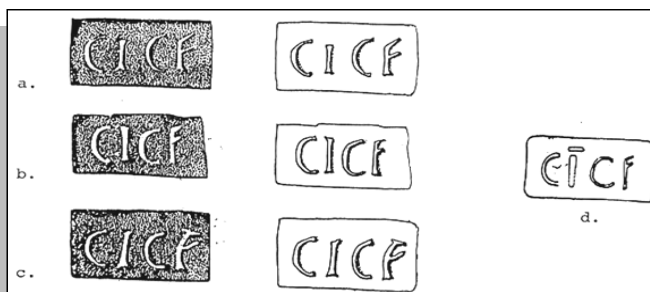

Figura 52. (După V.Wolmann, Ch.Bot**, în IMCD, 1974, p. 435.**)

Unitatea este atestată documentar pentru prima dată în anul 158.[135] De la formarea Daciei Porolissensis şi până la prima menţionare a unităţii în diplome militare este o distanţă de 40 ani. Cea mai plauzibilă ipoteză, în faza actuală a cercetării, ar fi că avem de-a face cu o lacună de patru decenii în documentare; mai greu de acceptat ar fi ideea că detaşamentul de la Apulum a rămas mai departe la Tihău şi după formarea armate noii provincii Dacia Porolissensis.[136]

Având în vedere că localizarea vexilaţiei legiunii XIII Gemina la Tihău s-a făcut pe baza unei inscripţii al cărei loc de descoperire este incert (editorii se bazează doar pe depoziţia făcută de descoperitor–o persoană neavizată)[137] putem presupune că inscripţia în cauză a ajuns întâmplător la Tihău (de exemplu, de la Porolissum care nu este departe şi unde vexilaţii ale legiunii XIII Gemina sunt clar atestate). O asemenea ipoteză ar presupune simplificarea înţelegerii situaţiei de la Tihău. Castrul de aici a fost ridicat mai târziu decât se credea, direct în piatră de către cohors I Cannanefatium; astfel se justifică existenţa unei singure faze de construcţie şi se

explică şi de ce cohorta în discuţie este atestată documentar atât de târziu.

g. **Căşei** (vicus Samum - Com. Căşei, jud. Cluj)

Castrul roman (şi aşezarea civilă) de la Căşei, se găseau aşezate pe malul drept al Someşului la 1,5 km faţă de sat. Astăzi locul se numeşte "Cetăţele". Acest punct militar şi civil important, se află la răsărit de Tihău şi în apropiere de un alt important castru provincial, Ilişua. Identificarea sa cu "vicus Samum" s-a făcut încă de acum 50 de ani.[138]

Bibliografie selectivă

Em. Panaitescu, în ACMIT, 2, 1929, pp. 323-327; D. Tudor, Oraşe, pp. 259-262; I. I. Russu, în SCIV, 23, 1, 1972, p. 66; Idem, în Act Muz, 1956, p. 129; Idem, Dacia, p. 35; I. Piso, D. Isac, A. Diaconescu, C. Opreanu, în Materiale, 29, 1983, pp. 297-298; D. Isac, în Acta MP, XI, 1987, pp. 175-179; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, în SSJ, 47, 1994, pp. 56-57; C. C. Petolescu, în SCIVA, 46, 3-4, 1995, p. 242; Idem, în Contribuţii, pp. 84-85; Idem, IDRE I, p. 166, nr. 162; N. Gudea, Limes, pp. 51-52.

Castrul roman de la Căşei, la fel majoritatea castrelor auxiliare din Dacia, dispune de două faze de construcţie:[139]

- Castru de lemn şi pământ;
- Castru cu incintă din piatră.

În inscripţii este menţionată o ala Electorum,[140] unitate care ar fi staţionat aici; în materialul tegular

descoperit în castru nu este atestată. Unii autori susţin ideea desprinderii acesteia din numerus Illyricorum.[141]

În urma descoperirilor efectuate în castru, constând în material tegular ştampilat, este atestată *cohors II Britannica milliaria*. Ştampila unităţii de la Căşei este identică cu cea de la Ilişua (Fig. 44), acestea fiind însă foarte diferite de ştampilele unităţii din perioada de staţionare de la Romita,[142] ştampilele respective neavând în componenţă semnul grafic pentru "milliaria".[143] Cohors II Britannica este unitatea care, aproape cert, a construit prima fază a castrului de la Căşei (faza a) şi pe cea a cestrului de la Ilişua, pe rând sau o deodată.[144] În perioada de existenţă a Daciei Porolissensis garnizoana unităţii a fost la Romita.

Odată cu crearea Daciei Porolissensis, deci şi a armatei acestei provincii ("exercitus Daciae Porolissensis"), la Căşei a fost adusă *cohors I Britannica milliaria civium Romanorum equitata* (*Antoniniana*); deşi nu există date sigure de datare, se pare că situaţia este similară cu cea de la Gilău şi Ilişua.[145] Aceasta este unitatea de bază a castrului de la Căşei din perioada Daciei Porolissensis, fiind totodată unitatea care a construit faza b, a castrului (castru cu incintă din piatră). Avem şi atestarea documentară, prin inscripţii şi prin ştampile tegulare. Sigla ştampilelor este foarte simplă fiind alcătuită exclusiv din iniţialele unităţii, în două tipuri şi mai multe variante:

- C I B; C(ohors) I B(ritannica) (Fig. 53 a; nr. 1);

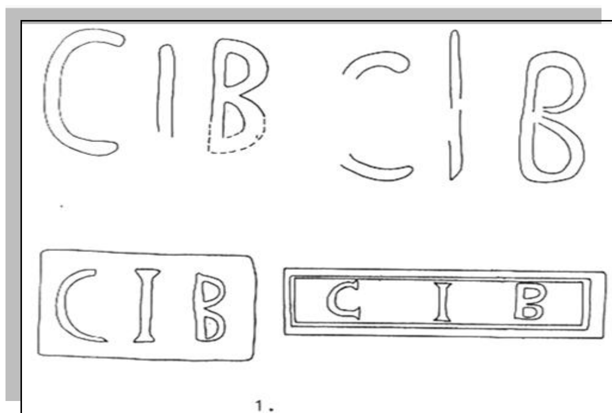

Figura 53 a. (După N. Gudea, **Limes, nr. 1., p. 54**.)

- C B; C(ohors) B(ritannica) (Fig. 53 b; nr. 2).

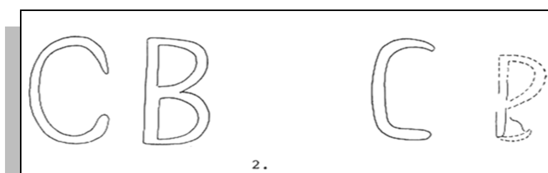

Figura 53 b. (După N. Gudea, **Limes, nr. 2., p. 54**.)

Nu există, din păcate, indicii cronologice care să însoţească aceste tipuri de ştampile; ştampilele sunt executate fie fără cartuş sau chenar, fie în cartuş sau în chenar şi cartuş. Ştampilele sunt dextrograde, în cele mai multe cazuri foarte frumos executate. Poate lipsa oricărui apelativ imperial sau altă precizare din numele unităţii să dobândească valoare de indiciu cronologic.

Menţionăm că din anul 164 unitatea este atestată în diplome sub numele de "equitata" (nume ce lipseşte din diplomele anterioare), dispărând însă indicaţia "milliaria". De la începutul secolului al III-lea datează

apelativul imperial.[146] Unitatea, mai sus menţioată, a staţionat în Dacia Porolissensis până la părăsirea Daciei definitiv, de către armata şi administraţia romană.

h. **Ilişua** (***Arcobadadara*** - sat în com. Uriu, jud .Bistriţa-Năsăud)

Castrul roman se află pe platoul "Măgura", situat la sud-est de sat, în punctul "Orăşel"pe partea stângă a văii Ilişua. În vecinătatea castrului s-a dezvoltat o importantă aşezare civilă. În antichitate complexul castru-aşezare civilă se situa la capătul drumului roman ce venea de la Napoca, prin Gherla şi Dej, ca să se unească cu cel care lega centrele militare de pe valea Someşului (situaţia este similară cu cea de la Căşei).[147]

Bibliografie selectivă

D. Tudor, Oraşe, pp. 263-266; D. Isac, în Acta MP, XI, 1987, pp. 175-180; D. Protase, G. Marinescu, C. Gaiu, în Materiale, 29, 1983, pp. 290-291; D. Protase, în Apulum, IV, 1961, pp. 127-138; Idem, în SCIVA, 36, 3, 1985, p. 249; I. I. Russu, în SCIV, 23, 1, 1972, p. 66; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, în SSJ, 47, 1994, pp. 48-49; CIL III, 8074, 4; A. Husar, în Civilizaţia romană, pp. 60-76; C. C. Petolescu, în SCIVA, 46, 3-4, 1995, pp. 243-244; Idem, în SCIVA, 46, 1, 1995, pp. 47-49; Idem, în Contribuţii, pp. 78-80, 86; Idem, în IDRE I, pp. 51-52; N. Gudea, Limes, pp. 53-54; D. Protase, C. Gaiu, G. Marinescu, *Castrul; S. Nemeti, M. Bărbulescu, în EN, XVI-XVII,2006-2007, pp. 107-118.*

Castrul roman de la Ilişua cunoaşte mai multe faze de construcţie, situaţie des întâlnită în provincia Dacia:[148]

a. Castru mic de lemn şi pământ;
b. Castru mare de lemn şi pământ;

c. Castru cu incintă din piatră;
d. Fază târzie de reparaţii.

Materialul tegular ştampilat descoperit în castru atestă că prima unitate care a staţionat aici este *cohors II Britannica milliaria*, unitate care este cert că a construit şi prima fază a castrului de la Căşei (faza a–castru de lemn şi pământ).[149] Ştampilele unităţii de la Ilişua sunt identice cu cele de la Căşei (Fig. 44.) acestea fiind însă foarte diferite de cele de la Romita,[150] ştampilele respective neavând în componenţă semnul grafic pentru "milliaria".[151] D. Isac consideră că cohors II Britannica este unitatea care construit prima fază a castrului de la Căşei şi pe cea a castrului de la Ilişua, fără a putea preciza ordinea: pe rând sau deodată.[152]

Opinia noastră este următoarea: ordinea în care au fost construite cele două castre de către cohors II Britannica milliaria, este Căşei–Ilişua. Adusă în Dacia cu ocazia războaielor declanşate de Traian, unitatea rămâne în continuare în provincia Dacia[153] unde construieşte castrul de lemn şi pământ de la Căşei (faza a); concomitent, sau la foarte scurt timp, unitatea va construi şi faza a (castru mic de lemn şi pământ) de la Ilişua. Dacă la Căşei cohors II Britannica va fi înlocuită cu cohors I Britannica, la Ilişua este foarte probabil ca aceasta (cohors II Britannica) să ocupe simultan castrul cu noua unitate venită, ala I Tungrorum Frontoniana şi împreună să lărgească castrul în lemn şi pământ (faza b). Este aproape certă ridicarea în piatră a castrului de la Ilişua numai de către ala I Frontoniana, după plecarea unităţii de britoni la Romita. Faza c urmează, în linii generale, traseului castrului mare de pământ şi lemn; printr-o oarecare ajustare a acestuia este folosit agger-ul şi cele

două şanţuri de apărare peste care se suprapune faza de piatră.[154] Fazele c–d (piatră-reparaţii târzii) sunt realizate numai de către ala I Frontoniana (se propune, ca dată pentru faza de piatră a castrului, domnia lui Hadrian; nu este însă sigură această datare).[155]

Unitatea de călăreţi de la Ilişua şi-a avut sediul aici în toată perioada de existenţă a Daciei Porolissensis, până la părăsirea provinciei.[156] Materialul arheologic lăsat de unitate este foarte divers şi bogat; în rândul acestuia se înscrie şi un numeros material tegular ştampilat.

Ştampilele prezintă două tipuri:

1. ALE FRONT; AL(a)E FRONT(oniana) (Fig.54 a; nr. 1);
A+L+E–în ligatură;
F+R–în ligatură;
N+T–în ligatură.

Literele sunt frumos executate, încadrate într-un chenar simplu şi cartuş.

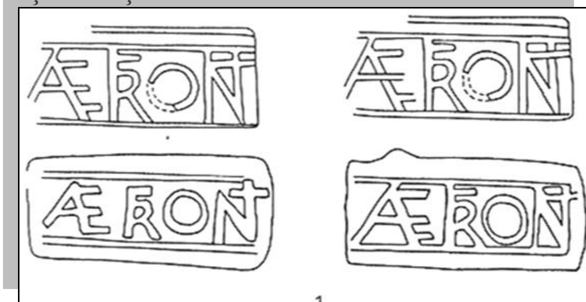

Figura 54 a. (După N. Gudea**, nr. 1., Limes, p. 54**.)

2. AL F; AL(a) F(rontoniana) (Fig. 54 b; nr. 2);

Literele frumos executate, dar îngroşate, sunt încadrate într-un cartuş simplu.

Nu se pot face aprecieri din punct de vedere cronologic (în mod absolut), doar eventuale aprecieri din punctul de vedere al cronologiei relative. Tipul 1 este anterior tipului 2, dacă raţionamentul potrivit căruia restrângerea modalităţii de prescuratre a numelui unităţii militare în ştampile, se realizează din a doua jumătate a secolului al II-lea.[157]

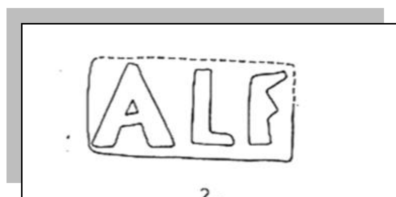

Figura 54 b. (După N. Gudea**, nr. 2., Limes, p. 54**.)

i. **Orheiu Bistriţei** (com. Cetate, jud. Bistriţa-Năsăud)

Încă din secolul trecut erau semnalate în zonă un castru şi o aşezare civilă. Numele antic al aşezării nu se cunoaşte; a fost identificat însă traseul de drum roman care venea de la Ilişua prin Orheiul Bistriţei către Brâncoveneşti. Castrul era aşezat în stânga văii Budacului, în marginea de apus a localităţii, fiind acoperit, în cea mai mare parte, de construcţii actuale; este liberă doar latura de nord-vest. Castrul de la Orheiul Bistriţei se constituie într-o verigă importantă în lanţul castrelor de pe graniţa nord estică a Daciei romane, în speţă a Daciei Porolissensis. Prin poziţia strategică favorabilă pe care o deţinea - controla zona prin care se

puteau executa eventuale atacuri dinspre munţii Călimani, pe văile Cuşmei şi Budacului.[158]

Bibliografie selectivă

V. Christescu, Istoria, p. 191; M. Macrea, în SCIV, II, 1, 1951, p. 307; D. Protase, în Acta MP, III, 1965, pp. 209-214; M. Macrea, D. Protase, Şt. Dănilă, în SCIV, XVIII, 1, 1967, pp. 113-121; CIL III, 1627; IDR III\4; I. Winkler, în Potaissa–studii, III, 1982, pp. 80-84; M. Bărbulescu, Leg V, p. 35; Idem, Potaissa, p. 33; D. Tudor, Oraşe, pp. 268-269; M. Zahariade, în SCIVA, 27, 4, 1976, pp. 480-481; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, în SSJ, 47, 1994, p. 49; D. Protase, Orizonturi, pp. 84-89; D. Protase, Orheiu Bistriţei; C. C. Petolescu, în SCIVA, 46, 3-4, 1995, pp. 261-262; Idem, în Contribuţii, pp. 102-103; N. Gudea, Limes, p. 55.

Castrul roman din această localitate prezintă, ca majoritatea castrelor auxiliare din Dacia, două faze de construcţie:[159]

- Castru de lemn şi pământ;
- Castru cu incintă din piatră.

Ştampilele de pe materialul tegular menţionează garnizoana castrului: *cohors I Hispanorum milliaria*; numele întreg al unităţii,menţionat în”miliarium” de la Aiton (între Turda şi Cluj),[160] este: Coh(ors) I Fl(avia) Ulp(ia) Hisp(anorum) mil(liaria) c(ivium) R(omanorum) eq(uitata).

Au existat unele ipoteze prin care se plasau la Orhei şi alte unităţi militare: cohors I Ubiorum, sau cohors I Aplinorum equitata, datorită unor ştampile tegulare despre care se credea că provin de aici. Aceste unităţi militare sunt însă localizate în Dacia Superior la Odorheiul Secuiesc[161] şi Ozd (comuna Bichiş),[162] respectiv Sărăţeni,[163] Călugăreni,[164] Inlăceni[165].

Cohors I Flavia Hispanorum, participantă la războaiele dacice, este prezentă mai apoi la construirea porţiunii de drum dintre Potaissa şi Napoca.[166] În această perioadă unitatea se presupune că a staţionat la Potaissa, unde s-a descoperit o cărămidă ştampilată cu sigla CH I H; C(o)H(ohors) I H(ispanorum).[167] Nu este exclusă staţionarea acestei unităţi la Potaissa pentru o perioadă, dar din cercetările de până acum nu rezultă să fi staţionat pe locul unde mai târziu s-a construit castrul Legiunii V Macedonica.[168]

Tipul de ştampilă de la Turda este diferit de ştampilele de la Orheiul Bistriţei (Fig. 55–a se vedea și D. Protase, Orheiu Bistriței, p. 97, pl. IV., 1-13). Aici ştampila este simplificată, având însă în plus menţiunea numărului de militari din unitate (“milliaria”): C I H oo; C(ohors) I H(ispanorum) oo (milliaria). Ştampilele CH I H pot fi datate la începutul secolului al II-lea, iar ştampilele C I H oo(milliaria) pot fi datate din a doua jumătate a secolului al II-lea până la retragerea romană din Dacia (după cum vom vedea mai departe). Trebuie să avem în vedere un fapt important, anume că unitatea militară în discuţie este atestată în diplome militare ca făcând parte din armata Daciei Porolissensis (anii 159; 164).[169] Cohorta nu este menţionată ca făcând parte din auxiliile Daciei Superior sau Inferior.

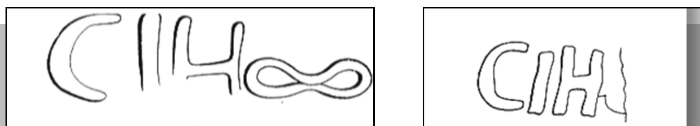

Figura 55. (După M. Macrea, D. Protase, Șt. Dănilă**, în SCIV, 18, 1, 1967, p. 119**.)

În anul 1985, la Potaissa (la întretăierea străzilor Cheii şi Bălcescu) s-au descoperit două altare votive, închinate lui Hercules, respectiv zeiţei Terra Mater.[170] Ambele erau dedicate de comunitatea cetăţenilor romani ("cives Romani"); altarele sunt datate în prima jumătate a secolului al II-lea, considerându-se că acestea provin dintr-un templu, unde cetăţenii romani adorau principalele divinităţi ale panteonului clasic. Începutul acestui loc de cult trebuie plasat în prima jumătate a secolului al II-lea, o dată cu apariţia comunităţii de "cives Romani".[171] După ce se face acest raţionament se apreciază că primele şase decenii din istoria Potaissei (până la venirea legiunii V Macedonica) romane au însemnat o perioadă de acumulări lente, viaţa localităţii nefiind marcată de evenimente deosebite.[172]

Părerea noastră este că o astfel de localitate "moartă" nu putea atrage şi forma o comunitate de "cives Romani". Mai degrabă putem lega aceste inscripţii de mediul militar (chiar dacă nu există indicii sigure care să conducă spre acest lucru; să nu uităm însă că, de obicei, militarii închinau altare lui Hercules). Cohors I Flavia Hispanorum milliaria era, lucru foarte important, unitate de "cives Romani".

Putem astfel să prelungim perioada de staţionare a acestei cohorte la Potaissa, chiar dacă nu ştim deocamdată, unde a fost castrul sau canabae-le unităţii. Astfel, deşi se poate presupune staţionarea cohortei în Dacia Porolissensis de la înfiinţarea provinciei, până la părăsirea acesteia (cu toate că nu sunt date suficiente pentru a susţine cu certitudine această presupunere), nemenţionarea unităţii în diplome până la 159, ne poate duce la ipoteza existenţei unei alte unităţi, necunoscută

încă, care ar fi putut construi prima fază (faza a) a castrului de la Orhei. Unitatea pe care o analizăm (cohors I Flavia Hispanorum milliaria) este foarte probabil să fi fost mutată de la Potaissa în afara provinciei, de unde este apoi dusă în Orhei, unde va ridica incinta din piatră a castrului (faza b).

j. **Brâncoveneşti** (com. Brâncoveneşti, jud. Mureş)

Castrul din comuna mureşană este cunoscut de specialişti încă din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Aşezat într-o poziţie favorabilă, pe terasa promontoriului ce îngustează cursul Mureşului de Sus, în marginea de nord a comunei, castrul a fost construit şi ocupat de o formaţiune de călăreţi.

Bibliografie selectivă

M. Macrea, Viaţa, p. 157; D. Protase, A. Zrinyi, în Marisia, 5, 1975, pp. 57-71; Idem, în Marisia, 8, 1978, pp. 75-76; Idem, în EN, II, 1992, pp. 92-110; Idem, Castrul roman; I. I. Russu, în SCIVA, 28, 1, 1977, pp. 93-104; C. C. Petolescu, în SCIVA, 44, 4, 1993, p. 393; Idem, în SCIVA, 47, 1, 1996, pp. 24-26; Idem, în IDRE I, p. 87; IDR III\4, p. 243; N. Gudea, Limes, pp. 56-57.

Din bibliografia problemei, rezultă că există o dispută în legătură cu plasarea castrului în Dacia Porolissensis, sau în Dacia Superior (Dacia Apulensis). Unitatea care a staţionat în castru a fost *ala I Numeri Illyricorum*, trupă neatestată în diplomele militare ale Daciei Porolissensis sau Daciei Superior. Acesta este motivul pentru care ea a fost plasată, de unii autori în Dacia Porolissensis,[173] iar de alţii în Dacia Superior.[174] Este interesant că această incertitudine provoacă ezitări;

acelaşi autor plasează unitatea de călăreţi (deci şi castrul de reşedinţă), în anumite împrejurări în Dacia Porolissensis,[175] iar în altele în Dacia Superior.[176] Acesta este motivul care ne determină să tratăm şi castrul de la Brâncoveneşti în cercetarea noastră, pentru simplul motiv că fortificaţia se află la nord de Mureş, într-o zonă considerată a aparţine Daciei Porolissensis.

Castrul prezintă trei faze de construcţie:[177]

Faza de lemn şi pământ; datează din timpul lui Traian şi este construită de o trupă necunoscută;

Castru cu incintă din zid de piatră. Se cunoaşte foarte puţin despre începuturile castrului; ştampilele tegulare şi inscripţiile sunt puse în legătură cu ala Numeri Illyricorum;

Faza de reparaţii (la mijlocul secolului al III-lea.) Unitatea de călăreţi din acest castru este atestată, pentru prima dată aici, printr-o cărămidă ştampilată cunoscută de peste un secol[178] (Fig. 56).

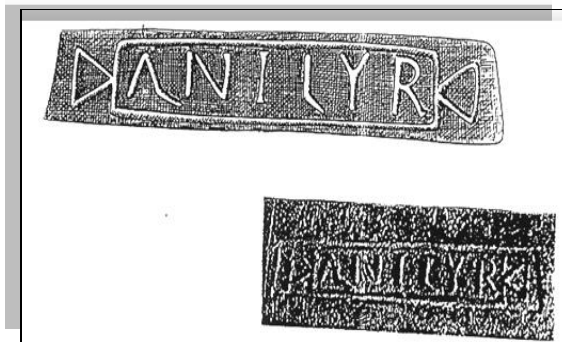

Figura 56. (După D. Protase**, în EN,II,1992, pp.95-110**)

Deşi fotografiile şi desenele publicate în mai multe ocazii sunt foarte clare, au fost dubii asupra citirii acestei ştampile,[179] poate şi datorită încercărilor de a se

acomoda numele unităţii de la Brâncoveneşti, atestat în ştampile, cu numele unităţii dintr-o inscripţie descoperită aici.[180] (Fig. 57).

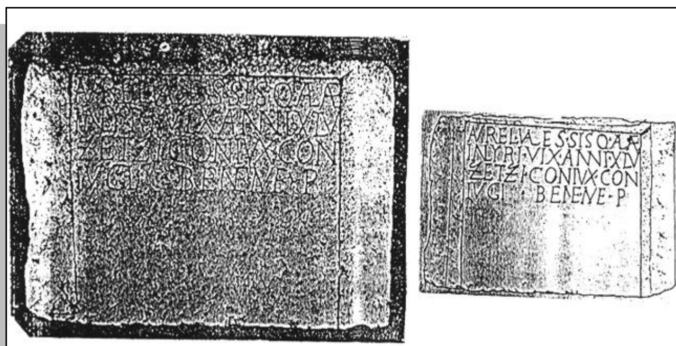

Figura 57. (După I.I.Russu, **în SCIVA,28,1,1977,p. 96**)

Este evident că ştampila nu conţine numărul de ordine al unităţii militare, de aceea am optat pentru citirea: AL(a) N(umeri) IL(l)YR(icorum). Ştampila de la Brâncoveneşti este executată cu semne grafice frumos realizate, cu aceeaşi distanţă între ele şi ar fi nefirească înghesuirea cifrei I între A+L (în ligatură) şi N(umeri). Apariţia unei haste verticale care să fie luată drept număr de ordine, poate fi eventual un viciu în imprimarea matricei în pasta moale a materialului tegular, element care nu este sesizabil în fotografie sau desen.

Numele acestei unităţi are o evoluţie interesantă; venită din Dacia Inferior (Oltenia) a staţionat apoi în castrul de la Hoghiz, iar ulterior în Dacia Porolissensis la Brancoveneşti. Din *Vexillatio equitum Illyricorum*, unitatea este organizată în *Numerus equitum Illyricorum*, iar în cele din urmă în *Ala Numeri Illyricorum* (în Dacia Porolissensis).[181]

La Roma a fost descoperită o inscripţie funerară care îl menţionează pe Aurelius Victor,[182] dac de origine, fost militar în Ala I Illyricorum (mort la 33 de ani, după 13 ani de serviciu în armată). Dacă numărul de ordine corespunde realităţii, se poate ca în Dacia să existe încă o Ala Illyricorum.[183]

k. **Gilău** (com. Gilău, jud.Cluj)

Castrul şi vicusul militar este aşezat în centrul comunei Gilău (la confluienţa Someşului Mic cu valea Căpuşului). Aşezat pe un platou dominant (la o înălţime de 430 m) din punct de vedere strategic, unitatea militară de la Gilău putea controla o zonă foarte largă, ce se întindea până la Napoca.[184] Acesta este unul dintre motivele care conduc la ideea supravegherii importantei localităţi provinciale, de către garnizoana de la Gilău. O altă însărcinare ar fi putut fi susţinerea graniţei de vest a provinciei (legături strânse având cu castrul de la Bologa), având în atenţie zona auriferă a munţilor Apuseni prin supravegherea văii Someşului Rece şi Cald.[185]

Bibliografie selectivă

D. Isac, A. Diaconescu, C. Opreanu, în Potaissa – studii, II, 1980, pp. 29-54; Idem, în Materiale, 29, 1983, pp. 293-296; D. Isac, în Acta MN, XVI, 1979, pp. 39-67; Idem, în EN, II, 1992, pp. 151-158; Idem, în Acta MP, XI, 1987, p. 179; Idem, Castrele; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, în SSJ, 47, 1994, pp. 50- 55; C. C. Petolescu, în SCIVA, 46, 1, 1995, pp. 46-47; Idem, în SCIVA, 46, 3-4, 1995, pp. 267-268; Idem, în Contribuţii, pp. 77-78, 108; N. Gudea, Limes, p. 100.

Săpăturile arheologice au dus la deosebirea a trei faze în existenţa fortificaţiei:[186]

- Castru mic (castellum) de pământ şi lemn (106–117\118 – numit şi Gilău I);
- Castru mare de pământ şi lemn (117\118 – spre sf. secolului al II-lea, numit şi Gilău II);
- Castru de piatră (spre sf. secolului al II-lea – 271, numit şi Gilău III).

Castrul iniţial de la Gilău (faza a – Gilău I) este construit de o unitate necunoscută, oricum o cohortă, încă din timpul lui Traian. Indiciile arheologice care să permită identificarea acestei trupe sunt puţine. Există numeroase cazuri (în perioada traiană) de fortificaţii mici din lemn şi pământ (1–1,5 ha) construite de cohorte, numeri sau vexilaţii de legiune a căror prezenţă a fost de scurtă durată sau concomitentă în mai multe locuri (edificator este cazul castrelor de la Bologa şi Ilişua).[187] Materialul tegular ştampilat (Fig. 58) descoperit în faza a, conduce la ipoteza staţionării aici a *cohors I Pannoniorum pia fidelis* (*equitata*).[188]

Figura 58. (După D. Isac**, Castrele, p. 85**.)

Considerăm că avansarea acestei ipoteze este riscantă, având în vedere ştampilele fragmentare descoperite, greu de întregit; mai sigură ar fi avansarea

unei ipoteze conform căreia Gilău I a fost construit de o vexilaţie a legiunii XIII Gemina (Fig. 59).

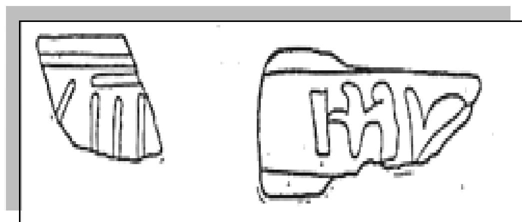

Figura 59. (După D. Isac, **Castrele, p. 85**.)

În perioada de existenţă a Daciei Porolissensis unitatea care a staţionat aici, a mărit castrul (faza b – Gilău II) şi apoi l-a refăcut în piatră (faza c–Gilău III) este *ala Siliana civium Romanorum torquata et armillata*.[189] Unitatea face parte numai din armata Daciei Porolissensis, în sensul în care nu sunt cunoscute deplasări în afara provinciei. Venirea unităţii la nordul Dunării este legată de evenimentele din 117\118,[190] iar plecarea alei Siliana din castru este legată, probabil, de părăsirea provinciei, ultimele descoperiri din castru datând din a doua jumătate a secolului al III-lea.[191]

Materialul tegular ştampilat din castru şi din zona înconjurătoare (Fig. 60; nr. 1-3) poate fi împărţit în două tipuri şi mai multe variante disctincte. Considerăm că tipul cel mai timpuriu este AL(a) SIL(iana); se remarcă câteva caracteristici – litera L este executată în forma grecescului lambda, litera A nu conţine hasta orizontală, încadrarea literelor într-un cartuş cu tabula ansata, ştampilele fiind sinistrograde (Fig. 60; nr. 1).

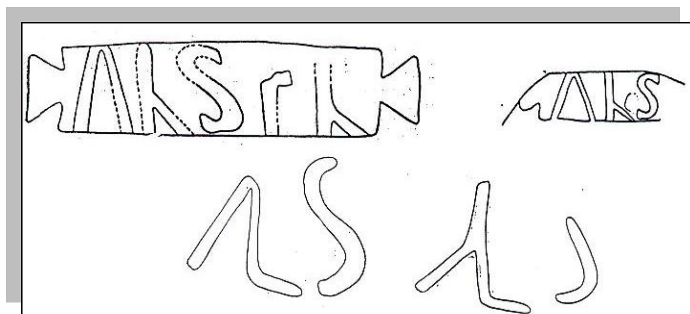

Figura 60. (După D. Isac, în **Acta MN, XVI,1979,p. 56**)

Al doilea tip este AL(a) S(iliana); o variantă a acestui tip care are litere distincte, a fost descoperită mai demult în împrejurimile Gilăului,[192] iar mai recent în castru[193] (Fig. 60; nr. 2). Această variantă, tot timpurie, poate fi considerată o formă de tranziţie spre următoarele variante care sunt libere (fără cartuş) şi prezintă ligatura A+L (Fig. 60; nr. 3). Aceste variante ale celui de-al II–lea tip sunt cele mai numeroase ştampile descoperite în castru.[194]

Această restrângere a ştampilelor şi totodată simplificarea lor se poate constata şi în cazul altor unităţi militare.[195]

Reamintim că de la Gilău provin cele mai numeroase exemplare de ştampile tegulare care atestă existenţa armatei provinciale ("exercitus Daciae Porolissensis").[196] Acest simplu fapt (această constatare) ne conduce la ideea importanţei deosebite pe care o avea castrul (fortificaţia) şi unitatea care-l ocupa, din punct de vedere strategico–militar în noua provincie: Dacia Porolissensis.

1. **Gherla** (oraşul Gherla, jud.Cluj)

Castrul roman este situat între Someşul Mic, ”Canalul Morii” şi şoseaua Cluj–Gherla. Deşi cunoscut din secolul al XIX-lea (este semnalat încă din 1836), castrul a fost puţin cercetat; un amestec de diletantism şi amatorism în cercetarea arheologică va conduce la “pierderea” (la propriu şi la figurat) rezultatelor cercetărilor de la începutul secolului XX.[197]

Bibliografie selectivă

D. Tudor, Oraşe, pp. 237-239; IDR I, pp. 28-29, 92, 142-143; CIL III, 8074, 5a; I. I. Russu, în SCIV, 23, 1, 1972, p. 66; Idem, Dacia; D. Protase, R. Ardevan, în Materiale, 29, 1983, pp. 299-303; D. Protase, Orizonturi, p. 145-149; D.Protase, N.Gudea, R. Ardevan, Gherla; C. C. Petolescu, în SCIVA, 46, 1, 1995, p. 40, 44-45; Idem, în Contribuţii, pp. 71-72, 76-77; A. Husar, în Civilizaţia romană, pp. 60-63; N. Gudea, Limes, pp. 102-103.

În castrul roman de la Gherla cercetările arheologice au fost sporadice, ocazionale, desfăşurate sub presiunea lipsei de timp; în 1960-1962 o mare parte a sitului arheologic a fost distrus prin construirea unui combinat de prelucrare a lemnului, lucrări care au continuat şi în 1979. Rezultatele cercetărilor, deşi nesatisfăcătoare, au condus la descoperirea unor valoroase vestigii istorice, deosebit de importante (inscripţii, monede, două diplome…).[198] Din punct de vedere arheologic au putut fi sesizate două faze de construsţie:[199]

- Castru de lemn şi pământ;
- Castru cu incintă de piatră.

Două sunt unităţile militare despre care avem date (mai mult sau mai puţin concludente) privind staţionarea în micul castru (2,5 ha) de la Gherla.:

- *ala I Britannica (Brittonum) civium Romanorum;*
- *ala II Pannoniorum = ala II Gallorum et Pannoniorum.*

Prima unitate despre care avem informaţii, foarte vagi de altfel că ar fi ocupat acest castru, este foarte probabil să fi construit faza a, a acestuia; nu avem însă suportul material solid (de exemplu materialul tegular cu sigla unităţii lipseşte) pentru a susţine fără dubii o asemenea afirmaţie. Atestată prin diploma de la Gherla din 10 august 123, se consideră că unitatea a staţionat la Gherla înainte de venirea alei II Pannoniorum.[200] Putem însă considera că unitatea în discuţie, care este atestată în Pannonia Inferior abia în 148,[201] este foarte probabil, cea care a ridicat la Gherla castrul de lemn şi pământ.

Unitatea care din punct de vedere arheologic este foarte bine reprezentată la Gherla, în special prin materialul tegular ştampilat, este ala II Pannoniorum[202] care este identică cu ala II Gallorum et Pannoniorum.[203] Participantă la războiul lui Traian împotriva dacilor, unitatea de călăreţi pannoni a devenit celebră în special după descoperirea inscripţiei de la Philippi: stela funerară a lui T. Claudius Maximus (vestitul subofiţer care l-a urmărit şi capturat pe Decebal).[204] Participantă şi la războiul împotriva parţilor, ala II Panoniorum este menţionată în armata Daciei Porolissensis ("exercitus Daciae Porolissensis") alături de ala I Britanica

(Brittonum) civium Romanorum şi cohors I Britannica milliaria, în diploma din 10 august 123.[205]

În timpul lui Antoninus Pius, în anul 143, castrul este refăcut în piatră (faza b) de principala unitate care a staţionat aici, până la părăsirea Daciei, ala II Pannoniorum.[206] Activitatea în construcţii este atestată prin numeroase ţigle şi cărămizi ştampilate. Grafica este cea cunoscută: AL II P.[207] Ştampilele prezintă un singur tip cu mai multe variante: A+L în ligatură, A prezintă sau nu hasta orizontală, cifra II, este marcată în partea superioară printr-o hastă orizontală (Fig. 61).

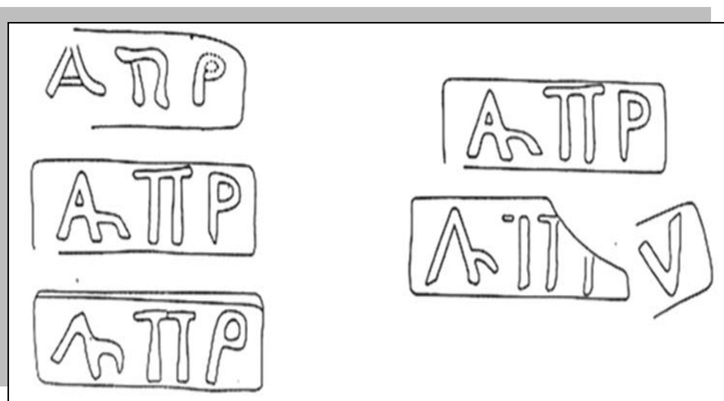

Figura 61. (După N. Gudea, **Limes, p. 102.**)

m. **Sutoru** (com. Zimbor, jud. Sălaj)

Castrul roman de la Sutoru este aşezat în hotarul numit "Gura Căpuşului pe şes", la vest de sat în stânga văii Almaşului. Vestigiile castrului au fost distruse într-o mare măsură la sfârşitul secolului trecut, de construcţia drumului Sutoru–Huedin (lucrări reluate şi continuate mai târziu) şi de o puternică inundaţie a văii Almaşului.[208] Castrul roman era învecinat cu o puternică aşezare civilă, în situaţie de târg.[209]

Bibliografie selectivă

D. Tudor, Oraşe, pp. 234-235; I. I. Russu, în Acta MN, VI, 1969, p. 74; Idem, în Acta MP, IX, 1985, pp. 137-141; A. V, Matei E. Lako, în Acta MP, III, 1979, pp. 132-133; N. Gostar, în Sargeţia, XIV, 1979, pp. 663-665; C. C. Petolescu, în SCIVA, 47, 1, 1996, p. 29, 35; Idem, în SCIVA, 46, 1, 1995, pp. 38-39; Idem, în Contribuţii, pp. 70-71, 121, 126-127; CIL III, 1633, 6=8074, 27; CIL III, 12592; CIL III, 7644; CIL III, 1471 = IDR III\2, 366; IDR III\2, 426; N. Gudea, Limes, pp. 101-102.

În castrul de la Sutoru nu au fost efectuate săpături sistematice; ca atare nu se cunosc fazele de construcţie. De pe teritoriul castrului au fost recuperate însă numeroase vestigii. Localizarea aici a anticei "Optatiana", a fost făcută în deceniul opt al secolului nostru.[210]

Aici sunt atestate următoarele unităţi militare:

- *Ala Milliaria;*
- *N(umerus) P(almyrenorum) O(ptatianensium);*
- *N(umerus) M(aurorum) O(ptatianensium).*

Ala Milliaria[211] este atestată aici printr-un monument funerar al unui gradat din această unitate.[212] Nu se ştie dacă există vreo legătură între unitatea din Dacia Porolissensis şi unitatea care a lăsat la Sucidava–Celei, în Oltenia, materialul tegular ştampilat cu sigla AL M.[213] Prin inscripţii este atestat un Numerus Palmyrenorum O(ptatianensium).[214] Această întregire pentru trupa menţionată în epigrafă, nu este sigură. Pe o altă inscripţie apare numele unităţii Numerus Palmyrenorum Orient.[215] Astfel, este contestată întregirea O(ptatianensium). Singura unitate militară atestată prin material tegular ştampilat este:

N(umerus) M(aurorum) O(ptatianensium).[216]

Este foarte posibil ca aceasta să fie unitatea care a ridicat şi ocupat castrul de la Optatiana.[217] Ştampilele unităţii (Fig. 62) prezintă un singur tip N M O; N(umerus) M(aurorum) O(ptatianensium), în mai multe variante, cu sau fără puncte de despărţire între iniţiale, cu dimensiuni variate, totul într-un cartuş simplu. Nu se cunoaşte ordinea în care aceste unităţi au ocupat castrul de la Sutoru, mai ales că acestea au putut staţiona aici numai în secolul al III-lea, când unităţile etnice au primit şi numele localităţii de staţionare.[218]

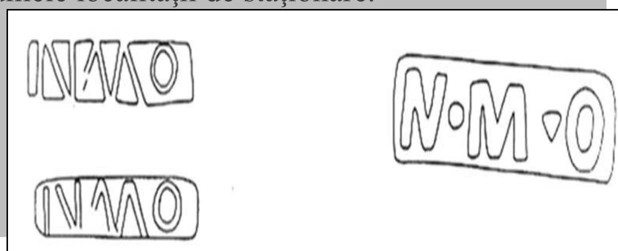

Figura 62. (După N. Gudea**, Limes, p. 102.**)

Având în vedere poziţia faţă de celelalte castre ale Daciei Porolissensis, Sutoru (Optatiana) apare ca un castru de interior,[219] situat în lungul văii Almaşului, spre exterior (pe această vale) aflându-se castrul de la Tihău. După cum am mai subliniat[220] este foarte posibil ca acest din urmă castru să fi fost ridicat direct în piatră spre mijlocul secolului al II-lea, sau chiar mai târziu; aceeaşi situaţie este posibil să se fi petrecut şi la Sutoru.

Pe baza descoperirilor din zonă se pare că valea Almaşului a fost intens locuită de daci "în epoca romană". Amplasarea castrului de la Sutoru (pe lângă rolul strategic pe care îl avea în zonă) avea şi un rol în menţinerea sub control militar strict a băştinaşilor din zonă.[221]

NOTE

1. Pentru apărarea Daciei Porolissensis, a se vedea câteva dintre lucrările fundamentale: M. Macrea, în *Dacia NS*, XI, 1967, pp. 121-141; *Idem*, *Viaţa în Dacia Romană*, Bucureşti, 1969, pp. 176-250; C. C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei Romane*, Bucureşti, 1995, pp. 54-138; M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987; N. Gudea, *Porolissum-studiu monografic, în Acta MP, XIII, 1989*; *Idem*, *Porolissum- un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman. Vama romană–monografie arheologică*, Cluj-Napoca, 1996; M. Grec, *O istorie a Daciei Porolissensis*, Arad, 2000.
2. Pe scurt, se poate vedea această dispută la N. Gudea, în *Castrul roman de la Bologa-Resculum*, Zalău, 1997, pp. 8-9.
3. *Ibidem*, pp. 17-21.
4. *Ibidem*, pp. 21-30.
5. *Ibidem*, pp. 31-43.
6. *Idem*, în *SCIVA*, 28, 1, 1977, pp. 129-130; *Idem*, *Bologa*, pp. 18-21, 81, fig. 13.
7. A se vedea situaţia de la Porolissum.
8. K. Cichorius, în *RE*, IV, 1900, col. 286; M. Macrea, în *ACMIT*, IV, 1932-1938, pp. 123-125, 197-233; C. Daicoviciu, D. Protase, în *Acta MN*, I, 1964, p. 169; N. Gudea, în *Apulum*, X, 1972, pp. 121-150; *Idem*, în *Bologa*, pp. 20-21.

9. *CIL III*, 8075; M. Macrea, în *ACMIT*, pp. 224-226; N. Gudea, în *Acta MN*, IX, 1972, pp. 419-435; *Idem*, în *SCIVA*, 27, 1, 1976, pp. 518-519; *Ibidem*, 28, 1, 1977, pp. 129-130; *Idem*, *Bologa*, pp. 83-84; *Idem*, *Limes*, p. 39.
10. N. Gudea, *Limes*, p. 39.
11. *Idem*, în *Acta MN*, IX, 1972, pp. 419-420, 428-431.
12. *Idem*, *Bologa*, p. 25.
13. *Idem*, în *Acta MN*, IX, 1972, pp. 420-421, 432-435.
14. *Idem*, *Bologa*, p. 26.
15. A. Husar, în *Civilizaţia romană*, p. 60.
16. *Ibidem*, p. 61.
17. A. V. Matei, E. Lako, în *Acta MP*, III, 1979, p. 123; N. Gudea, *Buciumi*, pp. 7-8; *Idem*, *Limes*, p. 42.
18. N. Gudea, *Limes*, pp. 42-43; *Idem*, *Buciumi*, pp. 18-61; D. Isac, în *SSJ*, 47, 1994, p. 44.
19. A se vedea situaţia din Orheiul Bistriţei.
20. A se vedea situaţia de la Românaşi.
21. Vezi situaţiile de la Bologa şi Porolissum.
22. N. Gudea, *Buciumi*, p. 25.
23. *Ibidem*, p. 27.
24. *Ibidem*, p. 31; *Idem*, *Limes*, p. 42.
25. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 25, 4, 1974, p. 601.
26. I. I. Russu, în *SCIV*, 10, 1959, pp. 315-316.
27. E. Chirilă, *Castrul*, p. 117; N. Gudea, în *SCIVA*, 27, 1, 1976, pp. 517-518; *Idem*, *Buciumi*, p. 31.
28. N. Gudea, *Limes*, p. 43; *Idem*, *Buciumi*, p. 67.
29. D. Tamba, *Românaşi*, pp. 7-9.
30. *Ibidem*, pp. 15-29; N. Gudea, *Limes*, pp. 43-44.

31. D. Tamba, *op.cit.*, p. 18.
32. N. Gudea, în *Contribuţii*, pp. 53-65.
33. Această decriptare a textului ştampilelor celui de-al doilea tip aparţine lui N. Gudea, în *Contribuţii*, pp. 53-65.
34. D. Tamba, *op.cit.*, p. 25.
35. A se vedea situaţia de la Romita.
36. N. Gudea, în *Acta MP*, VIII, 1984, pp. 221-222.
37. A se vedea situaţia de la Romita.
38. D. Tamba, *op.cit.*, p. 26, 53.
39. A. V. Matei, I. Bajusz, *Romita*, pp. 5-8.
40. *Ibidem*, pp. 12-13.
41. *Ibidem*, pp. 20-67.
42. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 271; *Idem*, în *Contribuţii*, p. 111; A. V. Matei, I. Bajusz, *op.cit.*, pp. 67-81; N. Gudea, în *Acta MP*, VIII, 1984, pp. 219-226.
43. După N. Gudea, în *Acta MP*, VIII, 1984, p. 221.
44. După A. V. Matei, I. Bajusz, *op.cit.*, pp. 70-71.
45. A se vedea situaţia de la Porolissum.
46. A se vedea situaţia de la Românaşi.
47. N. Gudea, *Pomet*, p. 27.
48. *Ibidem*, p. 36.
49. D. Tamba, *op.cit.*, p. 25.
50. N. Gudea, în *Acta MP*, VIII, 1984, pp. 221-222.
51. A. V. Matei, I. Bajusz, *op.cit.*, pp. 74-76.
52. *Ibidem*, p. 76.
53. M. Grec, *O istorie a Daciei Porolissensis*, Arad, 2000; *Idem*, *TEGVLAE LEGIONIS V MACEDONICAE*, Arad, 2006.
54. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, pp. 243-244; *Idem*, în *Contribuţii*, p. 86; N. Gudea, în *Acta MP*,

VII, 1983, pp. 153-158; A. V. Matei, I. Bajusz, *op.cit*., pp. 81-91.
55. A se vedea situaţia de la Ilişua.
56. A se vedea situaţia de la Căşei.
57. A se vedea situaţia unităţii de la Porolissum.
58. A se vedea situaţia de la Românaşi.
59. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, pp. 243-244; *Idem*, în *Contribuţii*, p. 86; A. V. Matei, I. Bajusz, *op.cit*., p. 81.
60. N. Gudea, în *Acta MP*, VII, 1983, p. 155.
61. A. V. Matei, I. Bajusz, *op.cit*., pp. 87-88.
62. *Ibidem*, pp. 91-93.
63. A se vedea situaţia de la Porolissum.
64. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 240; *Idem*, în *Contribuţii*, pp. 82-83; A. V. Matei, I. Bajusz, *op.cit*., pp. 93-95.
65. *CIL III*, 839, 7643.
66. A. V. Matei, I. Bajusz, *op.cit*., pp. 95-98.
67. *Ibidem*, pp. 90-91.
68. *Ibidem*, p. 97.
69. N. Gudea, *Porolissum*, pp. 25-34.
70. *Idem*, *Limes*, p. 45.
71. *Ibidem*, p. 46.
72. *Ibidem*, pp. 46-49; *Idem*, *Pomet*, pp. 22-43.
73. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, pp. 242-243; *Idem*, în *Contribuţii*, pp. 85-86.
74. A se vedea situaţia de la Bologa.
75. N. Gudea, *Porolissum I*, p. 162; *Idem*, în *Acta MP*, II, 1978, p. 67, 70.
76. *Idem*, *Pomet*, p. 27; *Idem*, *Limes*, pp. 46-49.
77. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, pp. 265-266; *Idem*, în *Contribuţii*, p.106.

78. A se vedea situaţia de la Buciumi.
79. N. Gudea, *Pomet*, p. 27; *Idem*, *Limes*, p. 47.
80. I. I. Russu, în *Acta MN*, VI, 1969, p. 171.
81. N. Gudea, *Pomet*, p. 27, 35-36; *Idem*, *Limes*, p. 48; *Idem*, *Porolissum II*, pp. 71-72.
82. N. Gudea, în *Acta MP*, 1978, p. 71; *Idem*, *Porolissum I*, pp. 523-524.
83. A. Husar, *op.cit.*, pp. 60-76.
84. A se vedea situaţia de la Bologa.
85. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, pp. 243-244; *Idem*, în *Contribuţii*, p. 86.
86. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, pp. 243-244; *Idem*, în *Contribuţii*, p. 86; V. A. Matei, I. Bajusz, *op.cit.*, p. 81.
87. A se vedea situaţia de la Ilişua.
88. A se vedea situaţia de la Gilău.
89. A se vedea situaţia de la Romita.
90. N. Gudea, în *Acta MP*, II, 1978, pp. 68, 71-74; *Idem*, *Porolissum I*, pp. 168, 525-534, 979-980; *Idem*, în *Acta MP*, XVI, 1992, pp.143-184; *Idem*, *Pomet*, p. 36.
91. N. Gudea, *Porolissum II*, pp. 71-72.
92. *Ibidem*.
93. *Idem*, în *ActaMP*, II, 1978, p. 68.
94. *Ibidem*.
95. *Ibidem*, p. 70; *Idem*, *Porolissum I*, pp. 159-161; *Idem*, în *Acta MP*, XVI, 1992, pp. 143-184; *Idem*, *Pomet*, pp. 22-43; M. Grec, în *EN*, I, 1991, pp. 174-175.
96. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 266; *Idem*, în *Contribuţii*, pp. 106-107.

97. Despre celţii din Dacia Porolissensis, a se vedea A. Husar, *op.cit.*, pp. 60-76.
98. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 266.
99. N. Gudea, *Porolissum*, p. 55.
100. *Idem*, în *Acta MP*, XI, 1987, pp. 91-158.
101. *Idem*, în *Acta MP*, II, 1978, pp. 68.
102. *Idem*, *Porolissum*, p. 55.
103. *Idem*, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 99, nr. 17.
104. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 266; *Idem*, în *Contribuţii*, pp. 106-107.
105. N. Gudea, *Porolissum*, p. 55.
106. *Idem*, *Pomet*, pp. 27, 35, 101.
107. *Idem*, *Porolissum II*, p. 72.
108. A se vedea situaţia acestei unităţi militare la Porolissum.
109. N. Gudea, *Porolissum II*, p. 72; *Idem*, *Porolissum I*, pp. 169-170.
110. D. Tamba, *op.cit.*, pp. 26, 53 (fig. 16, 2).
111. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 271; *Idem*, în Contribuţii, p. 111.
112. A se vedea situaţia din castrul de la Romita.
113. A se vedea situaţia din castrul de la Românaşi.
114. A. V. Matei, I. Bajusz, *op.cit.*, pp. 67-81.
115. D. Tamba, *op.cit.*, p. 25.
116. *Ibidem*.
117. N. Gudea, *Pomet*, pp. 27, 36; *Idem*, *Limes*, pp. 47-49.
118. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 47, 1, 1996, pp. 33-35; *Idem*, în *Contribuţii*, pp. 125-126.

119. *Idem*, în *SCIVA*, 47, 1, 1996, pp. 30-31; *Idem*, în *Contribuţii*, pp. 122-124.
120. N. Gudea, *Porolissum I*, p. 174; *Idem*, *Limes*, p. 49.
121. *CIL III*, 803.
122. N. Gudea, *Porolissum*, p. 58.
123. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 47, 1, 1996, p. 34.
124. N. Gudea, *Porolissum*, p. 58; *Idem*, *Porolissum I*, p. 174; *IDR III \ 4*, 328; I. I. Russu, în *Acta MN*, VI, pp. 173-174.
125. A se vedea cap. III, 1, Ştampile militare; consideraţii despre marcarea produselor tegulare, cu privire specială la ştampilele militare, din volumul - M. Grec, *O istorie a Daciei Porolissensis*, Arad, 2000, pp. 27-39.
126. N. Gudea, *Porolissum*, pp. 58-59; *Idem*, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 99, nr. 17.
127. A. V. Matei, E. Lako, *op.cit.*, p. 133; D. Protase, în *EN*, IV, 1994, pp. 77-78; C. Opreanu, *Cronica cercetărilor*, pp. 79-80.
128. M. Macrea, D. Protase, în *Materiale*, VII, 1961, p. 385; V. Wollmann, Gh. Bot, în *IMCD*, pp. 431-432.
129. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, pp. 248-249; *Idem*, în *Contribuţii*, p. 91.
130. N. Gudea, *Limes*, pp. 50-51.
131. *Ibidem*.
132. D. Protase, în *EN*, IV, 1994, pp. 97-98; *Idem*, în *Orizonturi*, pp. 327-328; C. Opreanu, *op.cit.*, p. 80.
133. D. Protase, în *EN*, 1994, p. 94.

134. C. Daicoviciu, D. Protase, în *Acta MN*, I, 1964, p. 170.
135. *IDR I*, Dipl. XVII.
136. D. Protase, în *EN*, IV, 1994, p. 99.
137. *Ibidem*, p. 94.
138. *CIL III*, 7633 = 827; I. I. Russu, în *SCIV*, X, 1959, p. 317.
139. D. Tudor, *Oraşe*, pp. 259-261; I. Piso, D. Isac, A. Diaconescu, C. Oprean, în *Materiale*, 29, 1983, pp. 297-298; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, în *SSJ*, 47, 1994, pp. 56-57; N. Gudea, *Limes*, pp. 51-52.
140. D. Tudor, *op.cit*., p. 260; I. I. Russu, în *Act Muz*, 1956, p. 129 (fig. 5); *Idem*, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 66.
141. I. I. Russu, în *Act Muz*, 1956, p. 129.
142. A se vedea situaţia de la Romita.
143. D. Isac, în *Acta MP*, XI, 1987, pp. 175-179; C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 242; *Idem*, în *Contribuţii*, pp. 84-85.
144. D. Isac, *op.cit*., p. 178.
145. *Ibidem*, pp. 178-179; a se vedea situaţia de la Ilişua.
146. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 242; *Idem*, în *Contribuţii*, pp. 84-85; *Idem*, în *IDRE I*, p. 166, nr. 162.
147. D. Tudor, *op.cit*., p. 263.
148. *Ibidem*, pp. 263-266; D. Protase, G. Marinescu, C. Gaiu, în Materiale, 29, 1983, p. 291; N. Gudea, Limes, pp. 53-54; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, *op.cit*., pp. 48-49.

149. D. Isac, în *Acta MP*, XI, 1987, pp. 175-180.
150. A se consulta situaţia de la Romita.
151. D. Isac, în *Acta MP*, XI, 1987, pp. 175-179; C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, pp. 243-244; *Idem*, în *Contribuţii*, pp. 84-85.
152. D. Isac, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 178.
153. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 3-4, 1995, p. 244.
154. D. Protase, G. Marinescu, C. Gaiu, *op.cit.*, pp. 291-292.
155. N. Gudea, *Limes*, p. 54.
156. D. Tudor, *Oraşe*, pp. 263-266; D. Protase, în *Apulum*, IV, 1961, pp. 127-138; I. I. Russu, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 66; D. Protase, în *SCIVA*, 36, 3, 1985, p. 249.
157. A se consulta tipologia ştampilelor tegulare pentru Legiunea V Macedonica, ultima lucrare consacrată acestui subiect - M. Grec, TEGVLAE LEGIONIS V MACEDONICAE, Arad, 2006.
158. M. Macrea, D. Protase, Şt. Dănilă, în *SCIV*, XVIII, 1, 1967, pp. 113, 120. D. Protase, *Castrul roman de la Orheiu Bistriței*, Cluj-Napoca, 2008, pp. 7-46.
159. *Ibidem*, pp. 113-121; D. Tudor, *Oraşe*, pp. 268-269; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, *op.cit.*, p. 49; N. Gudea, *Limes*, p. 55.
160. *CIL III*, 1627; I. Winkler, în *Potaissa–studii*, III, 1982, p. 81.
161. *IDR III* \ 4, 262.
162. *IDR III* \ 4, 132.

163. *IDR III* \ 4, 212, 213.
164. *IDR III* \ 4, 220.
165. *IDR III* \ 4, 299; N. Gudea, în *Acta MP*, 3, 1979, pp. 192-193.
166. *CIL III*, 1627; I. Winkler, *op.cit*., pp. 80-84; M. Bărbulescu, *op. cit*, p. 35; *Idem*, *Potaissa*, p. 33.
167. M. Bărbulescu, *Leg V*, p. 35; *Idem*, *Potaissa*, p. 36, n. 7.
168. *Idem*, *Potaissa*, p. 7.
169. *IDR I*, Dipl. XVII-XX.
170. M. Bărbulescu, *Potaissa*, p. 37, n. 16.
171. *Ibidem*, p. 39.
172. *Ibidem*.
173. *IDR III* \ *4*, p. 9; C. C. Petolescu, *IDRE I*, p. 87.
174. C. C. Petolescu, *Scurtă istorie*, p. 71; N. Gudea, *Limes*, pp. 56-57.
175. C. C. Petolescu, *IDRE I*, p. 87.
176. *Idem*, *Scurtă istorie*, p. 71.
177. N. Gudea, *Limes*, p. 56.
178. *CIL III*, 6284 = 8074, 7.
179. I. I. Russu, în *SCIVA*, 28,1, 1977, p. 94; D. Protase, A. Zrinyi, în *EN*, II, 1992, p. 101; *Idem*, *Castrul*, p. 41.
180. I. I. Russu, în *SCIVA*, 28, 1, 1977, p. 92, fig. 2; D. Protase, A. Zrinyi, în *EN*, II, 1992, pp. 96-97.
181. I. I. Russu, în *SCIVA*, 28, 1, 1977, pp. 95-104; M. C. Vlădescu, *Armata*, p. 42; *IDR III* \ *4*, pp. 9, 243; D. Protase, A. Zrinyi, în *EN*, II, 1992, pp. 96-97.

182. C. C. Petolescu, *IDRE I*, p. 87, nr. 54.
183. *Idem*, în *SCIVA*, 47, 1, 1996, p. 26.
184. D. Isac, *Castrele*, p. 12.
185. *Ibidem*, p. 14.
186. D. Isac, *Castrele*, pp. 21-34, 34-46, 47-72; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, *op.cit.*, p. 50; N. Gudea, *Limes*, p. 100.
187. A se vedea paginile consacrate castrelor de la Bologa şi Ilişua.
188. D. Isac, *Castrele*, p. 15; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, *op.cit.*, p. 50.
189. D. Isac, A. Diaconescu, C. Opreanu, în *Potaissa–studii*, II, 1980, pp. 29-54; *Idem*, în *Materiale*, 29, 1983, pp. 293-296; D. Isac, în *Acta MN*, XVI, 1979, pp. 39-67; *Idem*, în *EN*, II, 1992, pp. 151-158; *Idem*, *Castrele*, pp. 34-46, 47-72; D. Isac, P. Hugel, D. Andreica, *op.cit.*, pp. 50-55; N. Gudea, *Limes*, p.100.
190. D. Isac, în *EN*, II, 1992, p. 151; *Idem*, *Castrele*, pp. 17-21.
191. *Idem*, în *Acta MN*, XVI, 1979, p. 67; *Idem*, *Castrele*, pp. 17-21.
192. *Idem*, în *Acta MN*, XVI, 1979, p. 56; *Idem*, *Castrele*, p. 20.
193. D. Isac, A. Diaconescu, C. Opreanu, în *Materiale*, 29, 1983, p. 293.
194. A se consulta nota 189.
195. A se vedea tipologia ştampilelor legiunii V Macedonica, în special lucrarea - M. Grec, TEGVLAE LEGIONIS V MACEDONICAE, Arad, 2006.

196. A se vedea subcapitolul consacrat acestei probleme din M. Grec, TEGVLAE (pp. 86–91.)
197. Pentru bibliografia mai veche se poate consulta I. I. Russu, *Dacia*, p. 33, n. 22.
198. D. Protase, R. Ardevan, în *Materiale*, 29, 1983, pp. 299-303.
199. *Ibidem*; D. Tudor, *Oraşe*, pp. 237-239; N. Gudea, *Limes*, pp. 102-103.
200. *IDR I*, p. 92; I. I. Russu, *Dacia*, pp. 67-70.
201. C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 1, 1995, p. 40; *Idem*, în *Contribuţii*, pp. 71-72.
202. D. Tudor, *Oraşe*, p. 237; *IDR I*, pp. 28-29.
203. I. I. Russu, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 66; *IDR I*, pp. 142-143; N. Gudea, în *Acta MP*, VIII, 1984, p. 213.
204. M. P. Speidel, în *Acta MN*, 7, 1970, pp. 511-515.
205. I. I. Russu, *Dacia*, pp. 56-61.
206. D. Tudor, *Oraşe*, p. 237; *IDR I*, pp. 28-29, 142-143; I. I. Russu, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 66; N. Gudea, *Limes*, pp. 102-103.
207. *CIL III*, 8074, 5a.
208. A. V. Matei, E. Lako, *op.cit.*, pp. 132-133; D. Tudor, *Oraşe*, p. 235.
209. D. Tudor, *Oraşe*, p. 235.
210. I. I. Russu, în *SCIV*, 23, 1, 1972, pp. 75-76.
211. *Ibidem*, p. 67; *Idem*, în *Acta MP*, IX, 1985, pp. 137-141; C. C. Petolescu, în *SCIVA*, 46, 1, 1995, pp. 38-39.
212. *CIL III*, 7644.
213. I. I. Russu, în *Acta MP*, IX, 1985, p. 139.

214. *Idem*, în *Acta MN*, VI, 1962, p. 174; N. Gostar, în *Sargeţia*, XIV, 1979, pp. 663-665; *CIL III*, 12592; *CIL III*, 1471 = *IDR III \ 2*, 366.
215. I. I. Russu, în *Acta MP*, IX, 1985, p. 139.
216. *CIL III*, 1633, 6 = 8074, 27.
217. N. Gudea, *Limes*, pp. 101-102.
218. I. I. Russu, în *Acta MP*, 1985, p. 139.
219. A. V. Matei, E. Lako, *op.cit.*, p. 134.
220. A se vedea paginile consacrate castrului de la Tihău.
221. A. V. Matei, E. Lako, *op.cit.*, p. 135.

Scrierea pe material tegular militar

Limba latină s-a impus de la început în Dacia ca limbă oficială vorbită în administraţia provinciei, în organele de conducere a oraşelor, în armată ca şi în toate raporturile dintre oficialităţi şi particulari. Dată fiind originea diversă şi compoziţia eterogenă a coloniştilor şi militarilor din Dacia, la care se mai adaugă marele număr al autohtonilor, limba latină s-a impus în mod necesar ca singurul mijloc de comunicare între aceștia. Odată cu limba, o largă difuzare cunoaşte şi scrierea latină, ea însă nu se răspândeşte la fel de intens pe tot teritoriul provinciei. Folosirea limbii şi scrierii este mai frecventă în oraşe şi în castre, unde elementul predominant îl formau coloniştii şi soldații romani.

Alfabetul latin cunoaşte mai multe tipuri de scriere. Dintre ele cea mai răspândită este scrierea monumentală (în inscripții epigrafice), dar "*scriptura monumentalis*" este adeseori deformată prin stângăcii, imperfecțiuni şi forme de litere proprii altor tipuri de scriere, astfel încât apare o adevărată "*scriptura vulgaris*". Pe tăbliţele cerate întâlnim un alt tip de scriere "*scriptura cursiva*".[1]

Un interes aparte prezintă scrierea pe materialul tegular, descoperit prin săpături arheologice în castrele Daciei romane. Astfel de inscripţii redau forme diferite de scriere, care alunecă treptat spre scrierea cursivă.

Trebuie consemnat că ordinele se dădeau în castre în scris, pe o "*tessera*", cu transmitera lor fiind însărcinaţi *tesserarii*. În general însă, în toate trupele auxiliare subofiţerii trebuiau să fie cunoscători de carte. Numai în formaţiunile etnice de "*nationes*", după Hyginus,

comenzile se dădeau prin viu grai ("*viva tessera suo vocabulo*").[2]

Soldaţii care la înrolare nu ştiau carte, se străduiau odată intraţi în armată să înveţe să scrie şi să citască spre a putea avansa. Dintre militarii romani, posibilităţi de a scrie, de a exersa scrisul, îl aveau cei care lucrau în cărămidării. Ei aveau prilejul să scrie în pasta crudă a produselor tegulare. Scrierea în pasta crudă şi moale este efectuată cu obiecte de metal sau lemn ascuţite, care îndeplinesc rolul *stillusului* sau cu degetul. Totuşi, nu se poate exclude nici posibilitatea ca unele dintre exerciţii să fi aparţinut şi altor militari, mai ales când textul este zgâriat după ardere (aceste cazuri sunt însă foarte rare).

In ultimii ani, materialul tegular scris a stat în atenţia cercetătorilor. S-a considerat că inscripţiile pe cărămizi, ţigle "sunt rezultatul unor strădanii individual spontane, fără un scop anumit în sine. Scrierea lor s-a făcut spontan, fie ca urmare a unor evenimente, fie datorită întâmplării."[3]

Într-un studiu amplu consacrat acestui subiect, Nicolae Gudea întocmea o hartă cu descoperirile din 28 de localităţi. Dintre acestea 20 de descoperiri s-au făcut în castre (sau aşezările lor civile), 4 în oraşe, iar 4 în localităţi al căror caracter nu a fost precizat.[4] Câţiva ani mai târziu N. Gudea extindea paleta analizelor, de la inscripţiile pe material tegular, la inscripţiile pe vase din întreaga Dacie romană.[5]

În ceea ce priveşte situaţia din Dacia Porolissensis, se poate constata că materialul tegular scris a fost descoperit în 11 aşezări: Bologa (2 exemplare), Buciumi (5 exemplare), Românaşi (2 exemplare), Porolissum (21 exemplare), Căşei (1 exemplar), Gilău (1

exemplar), Gherla (3 exemplare), Cluj Napoca (1 exemplar), Aiton (2 exemplare), Cristeşti (2 exemplare),[6] Potaissa (9 exemplare).

Inscripțiile pe materialul tegular umed și moale, descoperite în Dacia Porolissensis, sunt urmatoarele:

BOLOGA

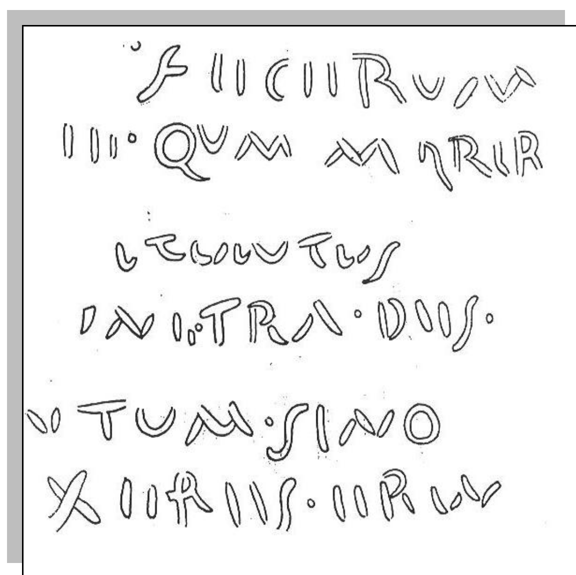
1. Fragment tigla; litere capitale (3,5 cm):
… IO…
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 97.
2. Fragment tigla; litere capitale (1,8 cm): O SN … V
R A
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 97.

BUCIUMI

3. Fragment țiglă; litere capitale amestecate cu litere cursive (2 – 4 cm):
N E M …
…………
T R I …
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 98.
4. Fragment cărămidă; litere capitale (6 cm): I N … A
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 98.
5. Fragment țiglă; litere capitale (2 – 2,5 cm): E I D o
Bibl.: E. Chirilă, *Castrul*, p. 118; N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 98.
6. Fragment țiglă; litere capitale (2,5 cm): D C X C
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 98.
7. Fragment țiglă; litere capitale (1,2 cm): V S L
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 98.

ROMÂNAȘI

8. Fragment cărămidă; litere capitale și cursive (1 cm):
… FECERVNT
… IEQVM MARIR
… ITVNTVS …
… INI TRA DES
… VTVM SINO
… XERES ERIN

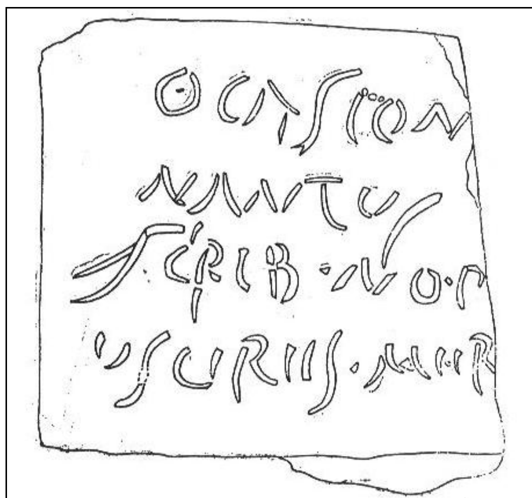
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 98.
9. Fragment țiglă; litere capitale (5,5 cm): … A R …
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 98.

POROLISSUM

10. Fragment cărămidă; dimensiuni neprecizate, cu următorul text:
… OCCASION …
… NANTVS …
… SCRIB NO P
… V SCIRES MI IR …

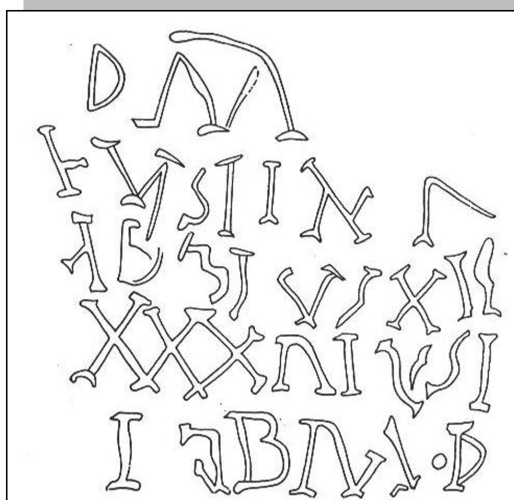
Acest text este foarte important pentru că aduce confirmarea faptului că materialul tegular umed alcătuia un excelent suport pentru a exersa scrisul:

...OCCASION(em) NAN(c)TVS (sum) SCRIB(endi)…, adică "… am găsit ocazia de a scrie…"

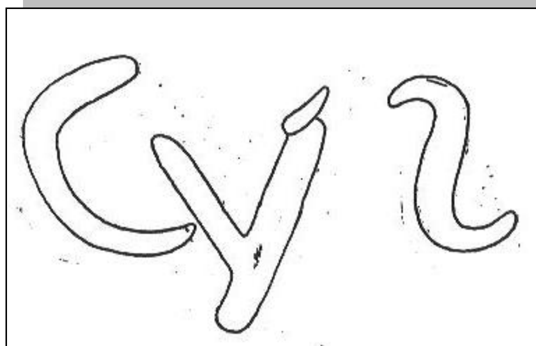
Bibl.: *CIL III*, 1635; D. Tudor, în *Das Altertum*, 11, 2, 1965, pp. 112–113; N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 99.

11. Fragment cărămidă; text incizat cu litere capitale în pasta moale, care se constituie într-o inscripție funerară:
D(is) M(anibus)
IVSTINA
AFRI VIXIT
XXX AIIVST
IBMP

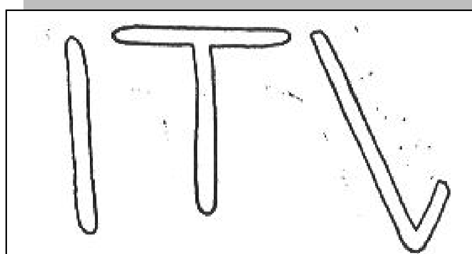
Bibl.: *CIL III*, 7639; I. I. Russu, în *Dacia*, 17, 1973, pp. 329–334; N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 99.
12. Fragment țiglă; litere capitale (2–2,5 cm): A B C
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 99.
13. Fragment cărămidă; litere capitale (5 cm):
… V N I N …
… C …
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 99.

14. Fragment țiglă; text incizat înainte de ardere:
C (ohors) V L (ingonum)

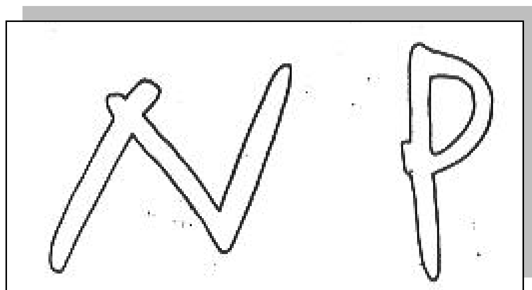
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, II, 1978, p. 75; *Idem*, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 99; *Idem*, *Porolissum*, p. 53.

15. Fragment de olan; text incizat înainte de ardere:
I T V(raei) sau I T V(raeorum)

Bibl.; N. Gudea, în *Acta MP*, II, 1978, p. 70; *Idem*, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 99; *Idem*, *Porolissum*, p. 59.

16. Fragment țiglă; text incizat înainte de ardere:
N (umerus) P (almyrenorum)

Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 99; *Idem*, *Porolissum*, p. 59.

17. Fragment țiglă; … T S
Bibl.; N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 99.
18. Fragment țiglă; … I DI ANI ...
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 100.
19. Fragment țiglă; … I V O R I …
Bibl.; N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 100.
20. Fragment țiglă;
… N …
… M …
… O …
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 100.
21. Fragment țiglă; litere cursive: … C I T (?) …
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 100.
22. Fragment țiglă: … V …
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 100.
23. Fragment țiglă; litere capitale (4 cm): … N …
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 100.
24. Fragment cărămidă; litere cursive (1,2–2 cm):

A L … C I
A L T …
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 100.
25. Fragment cărămidă: C O …
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 100.
26. Fragment țiglă; litere cursive (1,5 cm):
… V L …
… A N V …
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 100.
27. Fragment țiglă; text incizat înainte de ardere:
A V R E L …
A V I …

Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 100.

28. Fragment țiglă; text și desen incizate în pasta moale înainte de ardere – desenul reprezintă capul unui bărbat, cu părul redat prin incizii scurte verticale, urechile clăpăuge, ochii - simple adâncituri, în timp ce

sprâncenele, nasul și gura - din linii incizate. La gât are liniuțe care ar sugera un guler. Textul cuprinde literele:
… A P C R H

Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, pp. 100–101.
29. Fragment cărămidă; litere cursive (3,5–4 cm):
T E B … L A R V
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 101.

C Ă Ș E I

30. Fragment cărămidă; litere capitale:…V G V S T N…
Bibl.: CIL III, 8077, 9; N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 101.

G I L Ă U

31. Fragment țiglă; litere cursive:

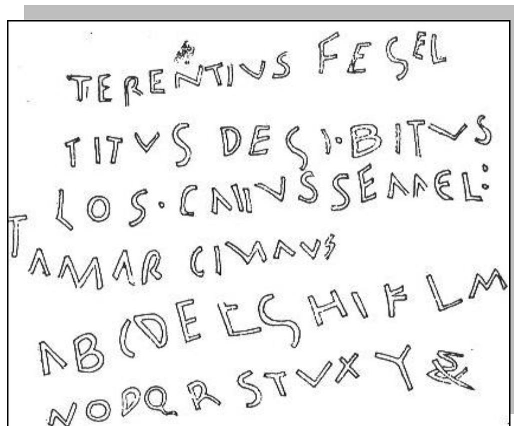
… V R E L I V S
… S R E

Bibl.: M. Russu, în *Materiale*, 2, 1956, p. 698; N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 101.

G H E R L A

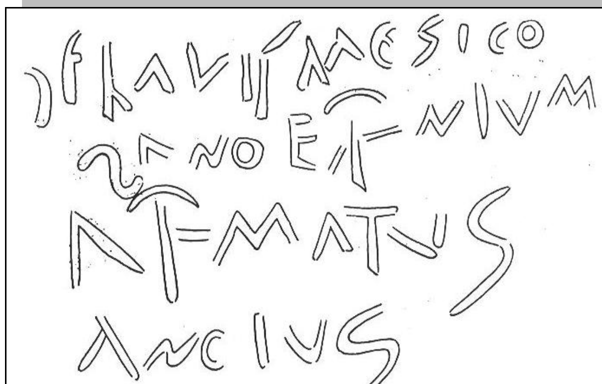
32. Cărămidă întreagă; textul este incizat înainte de ardere cu litere capitale:

TERENTIVS FEGEL
TITVS DEGI BITVS
LOS CAIIVS SEMEL
TAMAR CINAVS
ABCDEFGHIKLM
NOPQRSTVXYZ

Bibl.: D. Tudor, în *Das Altertum*, 11, 2, 1965, p. 110; N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 101.

33. Fragment cărămidă; text incizat înante de ardere cu litere capitale:
FLAVIS MESICO
SANO ERNIUM
ARMATVS
ANCIVS

Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, pp. 101–102.

CLUJ - NAPOCA

34. Fragment țiglă; litere capitale (3,5 cm): X X
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 102.

AITON

35. Fragment țiglă; text în limba greacă, literele fiind zgâriate după ardere:
K H I I Z
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 102.

36. Fragment țiglă; litere zgâriate după ardere (1,2 cm):
TEME NVE
FVSIAM
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 102.

CRISTESTI

37. Fragment cărămidă; litere capitale (1,5–5 cm):
… OETNNV
ET ND AVATEN
Bibl.: N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 102.
38. Fragment țiglă; litere capitale: O I A T A
Bibl.: G. Teglas, în *Klio*, 11, 1911, p. 504; N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 102.

NOTE

1. M. Macrea, *Viața*, p. 339.
2. *Ibidem*, p. 342.
3. N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, p. 92.
4. *Ibidem*.
5. *Idem*, în *SN*, pp. 293–297 (ulterior a mai fost publicat un articol care tratează aceeași problemă, dar referirile sunt făcute la situația din Dacia Superior, Cl. L. Baluță, CL. Baluță, în *EN*, IV, 1994, pp. 149–158).
6. N. Gudea, în *Acta MP*, XI, 1987, pp. 91–102; *Idem*, în *SN*, pp. 293–297.

CONSIDERAȚII FINALE

În finalul acestei cercetări, se impun a fi sintetizate câteva concluzii. A fost analizată (din perspective diverse) producţia materialului tegular militar al unităților auxiliare din Dacia Porolissensis. Provincia, deşi restrânsă teritorial, a jucat un rol strategic important în această parte a imperiului. Înfiptă ca o lance în inima lumii "barbare", provincia apăra un nesecat izvor de bunăstare pentru imperiu: zona auriferă a munţilor Apuseni. Acesta este unul dintre motivele pentru care provincia nord pontică a fost înzestrată cu numeroase unităţi militare auxiliare, iar din 168 și cu Legiunea V Macedonica.

Militarii aveau şi un important rol în viaţa economică a imperiului; desfăşurau activităţi importante în construcţii. Acolo unde o unitate militară (mai mică sau mai mare) se aşeza și își ridica un castru, în vecinătate, se năştea şi înflorea o aşezare civilă. Aceste aşezări se dezvoltau, poate în primul rând datorită susţinerii militarilor, care aveau tot interesul să sprijine extinderea aşezărilor civile, modernizarea acestora, pentru a asigura un confort ridicat familiilor lor şi în viitor lor, ca viitoare persoane de vază în aşezare (în calitate de veterani).

Având în vedere aceste aspecte, înţelegem tendinţa de standardizare a produselor tegulare de construcţii, care pot cu uşurinţă să fie utilizate în construcţiile militatre, dar şi în cele civile (a se vedea N. Branga, *Urbanismul*).

Luând în calcul disciplina armatei şi potenţialul uman al acesteia, înţelegem de ce, materialul tegular

militar este mai răspândit decât cel civil, deşi în situaţii deosebite asistăm şi la utilizarea materialului civil în construcţii militare.

În privinţa posibilităţilor de datare oferite de materialul tegular militar, acestea există doar în cazul celui ştampilat, dar şi în aceasta situație aportul ştampilelor militare este doar unul de context. Prea puţine sunt cazurile în care ştampilele militare oferă informaţii certe, sigure şi singulare în datarea unui complex arheologic.

Un rol important îl au ştampilele militare atunci când încercăm să aflăm date despre unităţile militare cantonate într-o provincie; unde au fost ele staţionate, care le-a fost teritoriul economic sau cel militar, în ce direcţii şi-au trimis detaşamentele… În unele situaţii ştampilele tegulare sunt unicele elemente care atestă existenţa de detaşamente militare la un moment dat, într-un anumit loc, sau chiar existenţa unor unităţi în armata unei anumite provincii. Deşi la o primă vedere materialul tegular militar pare modest, în spatele acestei aparenţe el oferă numeroase date despre viaţa cotidiană a militarului, în mod direct, nemijlocit, oferind o imagine mult mai veridică despre omul obişnuit, care trăia la adăpostul hainei militare (prin "exerciţiile" de scriere, înscrierea unor texte în pasta crudă a tegulelor sau diversele "impresiuni" lăsate în materialul tegular moale).

Toate acestea ne conduc spre mai buna cunoaștere a militarului care prin muncă şi dăruire a creat un simbol indestructibil al istoriei universale: **IMPERIUL ROMAN**.

Unitățile militare auxiliare ale Daciei Porolissensis, atestate în Diplomele militare

ALAE

I Britannica civium Romanorum (Brittonum c.R.)

Dipl.: 10 VIII 123 – Gherla (*IDR* I, Dipl. VII)

2. II Gallorum et Pannoniorum (= II Pannoniorum)

Dipl.: 10 VIII 123 – Gherla (*IDR* I, Dipl.: VII)

27 IX 159 (?) - Domasnea (*IDR* I, Dipl. XVIII)

21 VII 164 – Gilau (*IDR* I, Dipl. XVIII)

21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)

21 VII 164 – Caseiu (*IDR* I, Dipl. XX)

164 (?) – Buciumi (N.Gudea, în *Acta MP*, VIII, 1984, p. 213, nr. 3. 1)

3. Siliana civium Romanorum

Dipl.: 14 – 30 IV 127 – Gilău (*Epigraphica*, p. 69 – 73)

2 VII 133 – Gherla (*IDR* I, Dipl. XI)

27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)

21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)

21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)

21 VII 164 – Cășeiu (*IDR* I, Dipl. XX)

21 VII 164 (?) – Buciumi (*IDR* I, Dipl. XXI)

4. I Tungrorum Frontoniana

Dipl.: 2 VII 133 – Gherla (*IDR* I, Dipl. XI)

27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)

21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)

21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)

21 VII 164 – Cașeiu (*IDR* I, Dipl. XX)

COHORTES

1. I Batavorum milliaria

Dipl.: 3 VII 133 – Gherla (*IDR* I, Dipl. XI)
27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
21 VII 164 – Cașeiu (*IDR* I, Dipl. XX)

I Britannica milliaria

Dipl.: 10 VIII 123 – Gherla (*IDR* I, Dipl. VII)
10 VIII 123 – Covdin (*IDR* I, Dipl. VII A)
2 VII 133 – Gherla (*IDR* I, Dipl. XI)
27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
21 VII 164 – Cașeiu (*IDR* I, Dipl. XX)

I Ulpia Brittonum milliaria

Dipl.: 2 VII 133 – Gherla (*IDR* I, Dipl. XI)
27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
26 X 161 – Gilău (*ZPE*, 100, Bonn, 1994, p. 578)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
21 VII 164 – Cașeiu (*IDR* I, Dipl. XX)

II Brittonum (Britanica) milliaria

Dipl.: 2 VII 133 – Gherla (*IDR* I, Dipl. XI)
27 IX 169 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
26 X 151 – Gilău (*ZPE*, 100, Bonn, 1994, p. 578)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
164 (?) Buciumi (N.Gudea, în *Acta MP*, VIII, 1984, p. 213, nr. 3. 1)

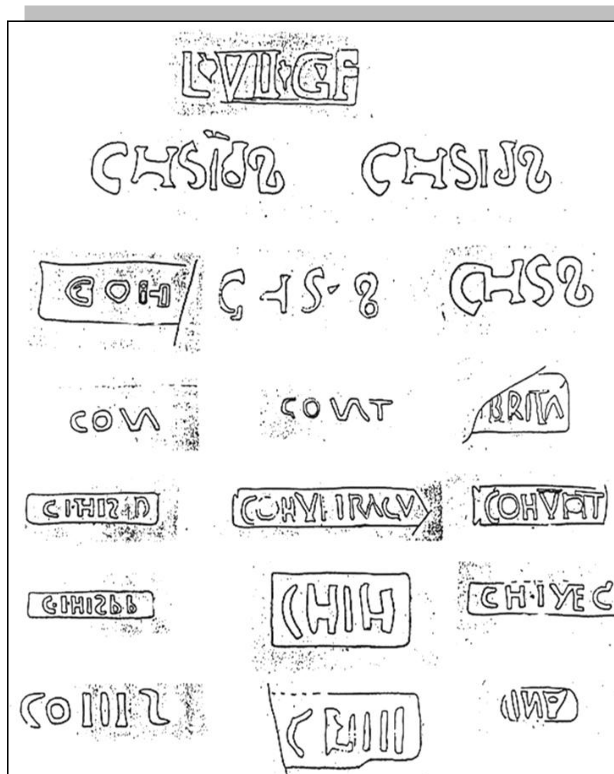
21 VII 164 – Cășeiu (*IDR* I, Dipl. XX)
II Augusta Nervia Pacensis Brittonum milliaria
Dipl.: 27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)
VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
VII 164 – Cășeiu (*IDR* I, Dipl. XX)
21 VII 164 – Porolissum (*IDR* I, Dipl. XXIII ?)
164 (?) – Buciumi (N.Gudea, în *Acta MP*, VIII, 1984, p. 212, nr. 2. 1)
I Cannanefatium
Dipl.: 27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
21 VII 164 – Cășeiu (*IDR* I, Dipl. XX)
164 (?) – Buciumi (N.Gudea, în *Acta MP*, VIII, 1984, p. 212, nr. 2. 1)
I Aelia Gaesatorum milliaria
Dipl.: 2 VII 133 – Gherla (*IDR* I, Dipl. XI)
27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
26 X 161 – Gilău (*ZPE*, 100, Bonn, 1994, p. 578)
21 VII 164 – Gilău – (*IDR* I, Dipl. XVIII)
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
21 VII 164 Cășeiu (*IDR* I, Dipl. XX)
I Hispanorum
Dipl.: 2 VII 133 – Gherla (*IDR* I, Dipl. XI)
27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
21 VII 164 – Cășeiu (*IDR* I, Dipl. XX)
I Flavia Uplia Hispanorum
Dipl.: 27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)

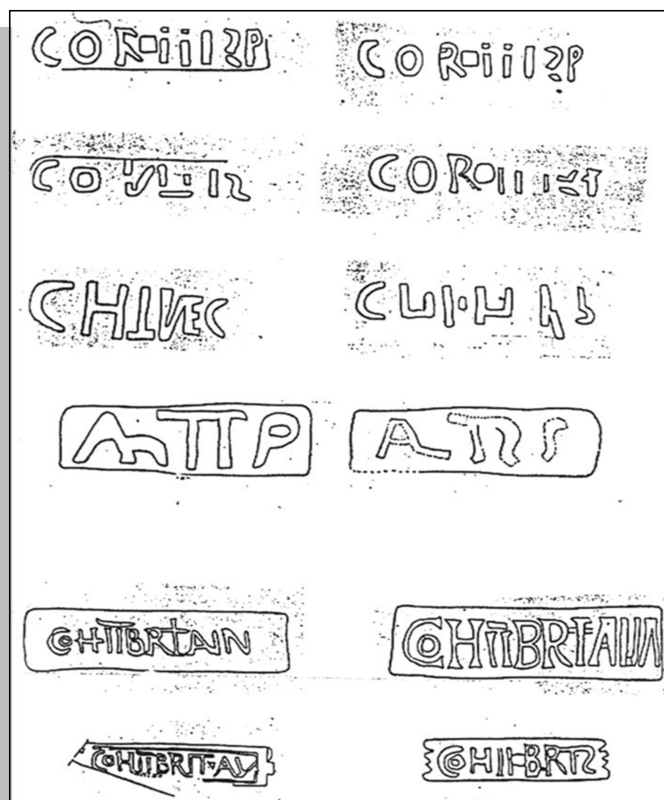
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
21 VII 164 – Cășeiu (*IDR* I, Dipl. XX)
II Hispanorum scutata Cyrenaica
Dipl.: 27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
21 VII 164 – Cășeiu (*IDR* I, Dipl. XX)
V Lingonum
Dipl.: 27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
26 X 161 – Gilău (*ZPE*, 100, Bonn, 1994, p. 578)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
21 VII 164 – Cășeiu (*IDR* I, Dipl. XX)
VI Thracum
Dipl.: 27 IX 159 (?) – Domașnea (*IDR* I, Dipl. XVII)
26 X 161 – Gilău (*ZPE*, 100, Bonn, 1994, p. 578)
21 VII 164 – Gilău (*IDR* I, Dipl. XVIII)
21 VII 164 – Palatovo (*IDR* I, Dipl. XIX)
21 VII 164 – Cășeiu (*IDR* I, Dipl. XX)
164 (?) – Buciumi (N.Gudea, în *Acta MP*, VIII, 1984, 1984, p. 212, nr. 2. 1)

Un număr de opt (8) fragmente din două Diplome militare distincte, s-au descoperit în cursul săpăturilor arheologice din anii 1988 și 1991 din Castrul de la Ilișua. Toate fragmentele sunt păstrate la Muzeul județean din Bistrița. Fragmentele s-au descoperit în praetoriul castrului (5 fragmente – din prima diplomă), iar în *praetentura dextra* s-au descoperit celelalte 3 fragmente (din cea de-a doua diplomă) (a se consulta *Revista Bistriței*, XXIV, 2010)

ANEXE

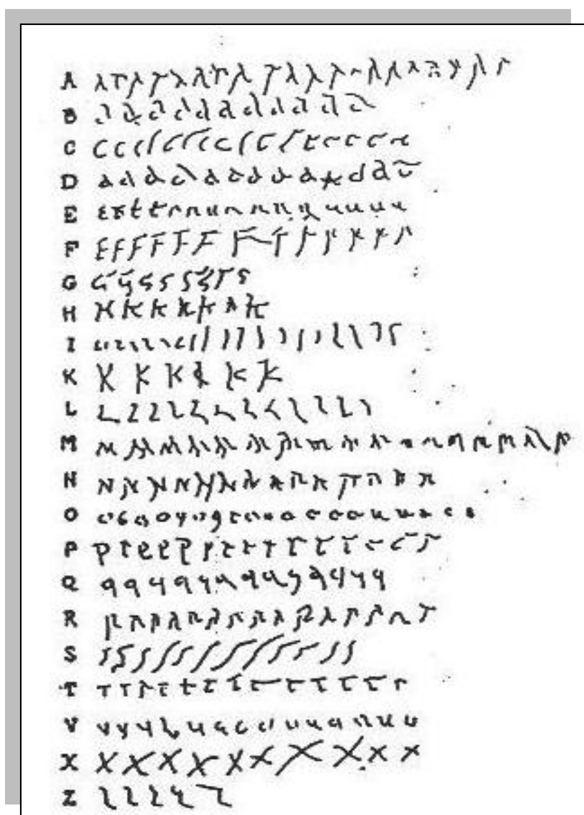
Ștampile militare tegulare din Dacia Porolissensis
(După I. Szilagyi, în **Diss Pann**, II, 21, 1946, pl. III, XVI – XVIII.)

LITERE CAPITALE					LITERE CURSIVE HIBRIDE				
A									
B									
C									
D									
E									
F									
G									
H									
I									
K									
L									
M									
N									
O									
P									
Q									
R									
S									
T									
V									
Z									
X									

Litere capitale și cursive utilizate în imperiu.

Tipurile de litere folosite pe tăblițele cerate de la Alburnus Maior (după IDR/I)

A					
B					
C					
D					
E					
F					
G					
H					
I					
K					
L					
M					
N					
O					
P					
Q					
R					
S					
T					
V					
X					
Y					
Z					

Tabel cu tipurile de litere cursive utilizate, în general, în Imperiul Roman (după E. Thompson)

Tabel cu tipurile de litere capitale folosite
în Imperiul Roman (după Iwan Muller)

BIBLIOGRAFIE

Lista cuprinde lucrările citate şi principalele reviste cu indicarea, între paranteze, a prescurtărilor utilizate.

LUCRĂRI GENERALE ȘI SPECIALE

Ardevan R. – *Viaţa municipală în Dacia romană*, Timişoara, 1998 **(R. Ardevan, *Viaţa*).**

Ardevan R. - *The Ala II Pannoniorum in Dacia*, *http://www.mnuai.ro/docs/apulum/articole/ardevanl.pdf* **(R. Ardevan, Ala II Pannoniorum).**

Aricescu A. – *Armata în Dobrogea romană*, Bucureşti, 1977 **(A. Aricescu, *Armata*).**

Bărbulescu M. – *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica şi castrul de la Potaissa,* Cluj – Napoca, 1987 (**M. Bărbulescu, *Leg V*).**

Bărbulescu M. – *Potaissa–studiu monografic*, Turda, 1994 **(M. Bărbulescu, *Potaissa*).**

Bărbulescu M. - *Castrul legionar de la Potaissa* (Turda), Zalău, 1997 **(M. Bărbulescu, *Castrul*).**

Bărbulescu M. (coordonator) – *Civilizaţia romană în Dacia*, Cluj–Napoca, 1997 **(M. Bărbulescu, *Civilizaţia romană*).**

Benea D. – *Din istoria militară a Moesiei Superior şi Daciei. Legiunea a VII-a Claudia şi legiunea a IV-a Flavia*, Cluj–Napoca, 1983 **(D. Benea, *Leg VII*).**

Benea D. – *Istoria așezărilor de tip* ***vici militares*** *din Dacia romană*, Timișoara, 2003 **(D. Benea, *vici militares*).**

Benes J. – *Auxilia romana in Moesia atque in Dacia*, Praha, 1978 **(J. Benes, *Auxilia***).

Bohec, Y-Le. – L’armee romaine sous le haut-empire, Paris, 1989 (**Y-Le. Bohec**, ***L’armee romaine***).

Branga N. – *Urbanismul Daciei romane*, Timişoara, 1980 **(N. Branga, *Urbanismul*).**

Brilliant R. – Arta romană de la republică la Constantin, Bucureşti, 1979 (**R. Brilliant, *Arta romană***).

Carcopino J. – *Viaţa cotidiană în Roma la apogeul imperiului*, Bucureşti, 1979 **(J. Carcopino, *Viaţa cotidiană***).

Chirilă E, Gudea N, Lucăcel V, Pop C. – *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972 **(E. Chirilă, *Castrul*).**

Christescu V. – *Istoria militară a Daciei romane*, Bucureşti, 1937 **(V. Christescu, *Istoria*).**

Daicoviciu C. – *La Transylvanie dans l’ Antiquite’*, Bucarest, 1945 **(C. Daicoviciu, *La Transylvanie*).**

Diaconescu T. – *Etnogeneza românilor (Noi lecțiuni din istoriografii latini),* Iași, 2003 **(T. Diaconescu, *Etnogeneza*).**

Giardina A. (coordonator) – *Omul roman*, Iași, 2001 **(A. Giardina, *Omul*).**

Glodariu I. – Istoria României. Transilvania, vol. I., Cluj-Napoca, 1997 (**I. Glodariu**, ***Transilvania***).

Goldsworthy A. – *Totul despre armata română*, București, 2008 **(A. Goldsworthy, *Armata română).***

Grec M. – *O istorie a Daciei Porolissensis*, Arad, 2000 **(M. Grec, *O istorie*).**

Grec M. - *Tegulae Legionis V Macedonicae*, Arad, 2006 (**M. Grec– *Tegulae***).

Grimal P. – *Civilizaţia romană*, II, Bucureşti, 1973 **(P. Grimal, *Civilizaţia*).**

Gudea N. – *Porolissum–studiu monografic*, în Acta MP, XIII, 1989 **(N. Gudea, Po*rolissum I*).**

Gudea N. – *Porolissum–un complex daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman .Vama romană – monografie arheologică*, Cluj – Napoca, 1996 **(N. Gudea, *Porolissum II*)**

Gudea N. – *Castrul roman de la Bologa-Resculum*, Zalău, 1997 **(N. Gudea, *Bologa*).**

Gudea N. – *Castrul roman de la Buciumi*, Zalău, 1997 (**N. Gudea, *Buciumi*).**

Gudea N. – *Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum 1*, Zalău, 1997 **(N. Gudea, *Pomet*).**

Gudea N. – *Der Dakische Limes (Materialien zu seiner Geschichte)*, în Jahrbuch Des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 44, Jahrgang, 1997 **(N. Gudea, *Limes*).**

Gudea N. – *Limesul de pe munţii Meseş* (Linia înaintată de turnuri de pază de pe sectorul de vest al graniţei provinciei Dacia Porolissensis), Zalău, 1997 **(N. Gudea, *Meseş*).**

Guhl E., Koner W., *The romans (Their Life and Customs)*, Senate U.K. 1994 (E. Guhl, W. Koner, ***The romans***).

Hannestad N. – *Monumentele publice ale artei romane*, vol.I-II, Bucureşti, 1998 **(N. Hannestad, *Monumentele*).**

Hugel P. – *Ultimele decenii ale stăpânirii romane în Dacia (TRAIANVS DECIVS - AVRELIAN)*, Cluj-Napoca, 2003 **(P. Hugel, *Ultimele decenii*).**

Husar A., *GESTA DEORVM PER ROMANOS (O istorie a Romei imperiale)*, Târgu Mureș, 1999 **(A. Husar, *Roma imperială*)**

Isac D. – *Castrele* de *cohortă şi ală de la Gilău*, Zalău, 1997 **(D. Isac, *Castrele*).**

Ist Rom I – *Istoria Romaniei*, I, Bucuresti, 1960.

Jude M, Pop C. – *Monumentele sculpturale romane în muzeul de istorie Turda*, 1972 **(M. Jude, C. Pop, *Monumente*).**

Lascu N. – *Cum trăiau romanii ?*, Bucureşti, 1965 **(N. Lascu, *Romanii*).**

Le Bohec Y., *L'Armee romaine (sous le Haut-Empire)*, Paris, 1989 **(Y. Le Bohec, *L'Armee romaine)*.**

Le Glay M., Le Bohec Y., Voisin J.-L., *Istorie romană (De la origini la imperiu. Roma stăpână a lumii. O altă lume romană)*, București, 2006 **(M. Le Glay…, *Istorie*).**

Macrea M. – *Viaţa în Dacia Romană*, Bucureşti, 1969 **(M. Macrea, *Viaţa*)**.

Macrea M. – *De la Burebista la Dacia postromană*. Repere pentru o permanenţă istorică, Cluj-Napoca, 1978 **(M. Macrea, *De la Burebista*).**

Mansuelli G.A. – *Civilizaţiile Europei vechi* (Europa şi Roma), Vol. II., Bucureşti, 1978 (**G. A. Mansuelli, *Civilizaţiile*).**

Marrou H. I. – *Istoria educaţiei în antichitate* (lumea romană), vol. II., Bucureşti, 1997 **(I. H. Marrou, *Istoria educaţie*).**

Matei A. V, Bajusz I. – *Castrul roman de la Romita-Certiae*, Zalău, 1997 **(A. V. Matei, I. Bajusz, *Romita*).**

Moga V. – *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea a XIII-a Gemina*, Cluj-Napoca, 1985 **(V. Moga, *Leg XIII*).**

Moga V. – *Castrul Roman de la Apulum*, Cluj-Napoca, 1998 **(V. Moga, *Apulum*).**

Mommsen Th. – *Istoria romană*, vol. IV., Bucureşti, 1991 **(Th. Mommsen, *Istoria*).**

Pascu Şt. (coordonator) – *Istoria gândirii şi creaţiei ştiinţifice şi tehnice româneşti* (din antichitate şi până la formarea ştiinţei moderne), vol. I., Bucureşti, 1982 **(Şt. Pascu, *Istoria gândirii*).**

Petrescu – Dîmboviţa M. (coordonator), Daicoviciu H, Bârzu L, Teodor D. Gh., Preda F. – *Istoria României de la începuturi până în secolul al VIII-lea*, Bucureşti, 1995 **(M. Petrescu-*Dîmboviţa, Istoria României).***

Petolescu C. C. – *Scurtă istorie a Daciei Romane*, Bucureşti, 1995 **(C. C. Petolescu, *Scurtă istorie*).**

Petolescu C. C. – *Inscriptions de la Dacie Romaine – Inscriptions externes concernant l' histoire de la Dacie (I*[er]*-III*[e] *siecles); tome I*[er]*: L'Italie et les provinces occidentales*, Bucureşti, 1996 **(C.C.Petolescu, *IDRE*, I).**

Petolescu C. C. – *Dacia și Imperiul Roman*, București, 2000 **(C.C.Petolescu, *Dacia*).**

Petolescu C. C. – *Contribuții la istoria Daciei romane*, I., București, 2007 **(C.C.Petolescu, *Contribuții*).**

Petrikovits v. H. – *Die Innenbauten romischer Legionslager wahrend der Prinzipatszeit*, Dusseldorf - Opladen, 1975 **(H. v. Petrikovits, *Die Innenbauten*).**

Pippidi D. M. (coordonator) – *Dicţionar de istorie veche a României* (paleolitic – sec.X.), Bucureşti, 1976 **(M. D. Pippidi, *Dicţionar*).**

Piso I. – *Fasti provinciae Daciae*, I, Bonn, 1993 **(I. Piso, *Fasti*).**

Popa–Liseanu G. – *Dacia în autorii clasici (Autorii latini clasici și postclasici)*, I, București, 1945 **(G. Popa–Liseanu, *Autorii clasici*).**
Preda C-tin. (coordonator) – *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, vol. I., A - C, Bucureşti, 1994 **(C-tin. Preda, *Enciclopedia* I).**
Preda C-tin. (coordonator) – *Enciclopedia arheologiei şi istoriei vechi a României*, vol. II., D - L, Bucureşti, 1996 **(C-tin. Preda, *Enciclopedia* II).**
Protase D. – *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporu de Câmpie*, Bucureşti, 1976 **(D. Protase, *Un cimitir*).**
Protase D. – *Castrul roman şi aşezarea civilă de la Brâncoveneşti Săpăturile din anii 1970-1987*, Tg. Mureş, 1994 (**D. Protase, *Castrul*).**
Protase D., Gaiu C., Marinescu G. – *Castrul roman şi așezarea civilă de la Ilișua, Bistrița*, 1997 **(D. Protase**, C**. Gaiu, G. Marinescu, Castrul).**
Protase D. – *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca, 1995 **(D. Protase, *Orizonturi*).**
Protase D. – *Orizonturi daco-romane*, vol. II., Cluj-Napoca, 2005 **(D. Protase**, ***Orizonturi***, **2).**
Protase D., Gudea N, Ardevan R, Das römische Binnenkastell von Gherla. Die Erdwallphase (106-140 n. Chr.), in *Limes 19 Pécs 2003*, p. 713-721**.(D. Protase, N. Gudea, R. Ardevan, Gherla.)**
Protase D. – *Castrul roman de la Orheiu Bistriței*, Cluj-Napoca, 2008 **(D. Protase, Orheiu Bistriței).**
Robert J.-N. – *Roma*, București, 2002 **(J.-N. Robert, *Roma*).**
Rodgers N., *Roman Empire*, Londra, 2006 **(N. Rodgers, *Roman Empire*).**

Russu I. I. – *Dacia şi Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, Bucureşti, 1973 **(I. I. Russu, *Dacia*).**
Russu I. I. – *Daco-geţii în Imperiul roman*, Bucureşti, 1980 (**I. I. Russu, *Daco-geţii*).**
Sanie S. – *Civilizaţia romană la est de Carpaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei*, Iaşi, 1981 **(S. Sanie, *Civilizaţia*).**
Sanie S. – Cultele *orientale în Dacia romană,* 1, *(Cultele siriene şi palmiriene),* Bucureşti, 1981 **(S. Sanie, *Cultele orientale*).**
Soproni S. – *Der spatromische Limes swischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4 Jahrhundert*, Budapest, 1978 **(S. Soproni, *Valeria*).**
Suetonius – *Vieţile celor doisprezece cezari*, Bucureşti, 1998 **(Suetonius, *Vieţile*).**
Tamba D. – *Castrul roman de la Românaşi-Largiana*, Zalău, 1997 **(D. Tamba, *Românaşi*).**
Tudor D. – *Oraşe, târguri şi sate în Dacia romană*, Bucureşti, 1968 **(D. Tudor, *Oraşe*).**
Tudor D. – *Podurile romane de la Dunărea de jos*, Bucureşti, 1971 **(D. Tudor, *Podurile*).**
Tudor D. – *Sucidava*, Craiova, 1974 (**D. Tudor, *Sucidava*).**
Tudor D. – *Oltenia romană*, ed. IV., Bucureşti, 1978 (**D. Tudor, *Oltenia*).**
Tudor D. (coordonator) – *Encoclopedia civilizaţiei romane*, Bucureşti, 1982 **(D. Tudor, *Enciclopedia*).**
Vlădescu C. M. – *Armata romană în Dacia Inferior*, Bucureşti, 1983 **(M. C. Vlădescu, *Armata*).**

Winkler I, Hopârtean A. – *Moneda antică la Potaissa*, Cluj, 1973 **(I. Winkler, *Moneda*).**
Zahariade M, Dvorski T. – *The Lower Moesian army in northern Wallachia* (a.d.101-118), Bucureşti, 1997 **(M. Zahariade, T. Dvorski, *Moesian army*).**

PRINCIPALELE REVISTE

Arch Alp – Archeologia delle Alpi, vol. III., Trento, 1995.
AB – Analele Banatului, serie nouă, arheologie-istorie, Timişoara.
Acta MN – Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
Acta MP – Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AIIA – Anuarul Institutului de istorie şi arheologie, Cluj – Napoca.
AUI – Analele ştiinţifice ale Universităţii din Iaşi, serie nouă, istorie, Iaşi.
ACMIT – Anuarul Comisiunii Monumentelior Istorice. Secţia pentru Transilvania, Cluj.
Apulum – Apulum. Acta Musei Regionalis Apulensis, Alba Iulia.
Arch Ert – Archaeologiai Ertesito. Budapest.
Act Muz – Activitatea Muzeelor. Cluj.
CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.
Contribuţii – Contribuţii la cunoaşterea armatei romane din provinciile dacice, Cluj – Napoca, 1997, în Acta MN, 34, 1, 1997 (editor N.Gudea).
Cronica cercetărilor – Cronica cercetărilor arheologice, campania 1997, Călăraşi, 1998.

Dacia – Dacia. Recherches et decouvertes archeologiques en Roumanie, Bucureşti.
Dacia NS – Dacia. Nouvelle Serie. Revue d'archeologie et d'historie ancienne, Bucureşti.
DA – Ch. Daremberg, Edm. Saglio, Dictionnaire des antiquites grecques et romaines. Paris I-IV (1877-1919).
Diss Pann – Dissertationes Pannonicae. Ex Instituto Numismatico et Archaeologico Universitatis de Petro Pazmany nominatae Budapestinensis provenientes. Budapest.
Epigraphica – Epigraphica. Travaux dedies au VII-e Congres d'epigraphie grecque et latine. Bucureşti, 1977.
EN – Ephemeris Napocensis, Cluj – Napoca.
IMCD – In memoriam Constantini Daicoviciu, Cluj, 1974.
IDR – Inscripţiile Daciei Romane, Bucureşti.
ISM V – Inscripţiile din Scythia Minor, V, Bucureşti, 1980.
Katalog - Instrumenta inscripta latina. Das romische Leben im Spiegel der Klienuinschriften – Ausstellung katalog, Pecs.
Klio – Klio. Beitrage zur alten Geschichte. Leipzig.
Latomus – Latomus. Revue d'Etude Latines. Bruxelles.
Marisia – Marisia. Studii şi materiale. Arheologie, istorie, etnografie. Muzeul judeţean Mureş, Tg. Mureş.
Materiale – Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
Potaissa–studii – Potaissa. Studii şi comunicări, Turda.
Probl Muz – Probleme de muzeografie, Cluj.
Rev Muz – Revista Muzeelor, Bucureşti.
Rev Bis – Revista Bistriţei. Muzeul judeţean Bistriţa-Năsăud.

Rev Muz Mon – Revista Muzeelor şi monumentelor. Seria Muzee, Bucureşti.
RC – Rei Cretariae Romanae Favtorvm Acta 35, 1997.
RI – Revista de istorie (studii), Bucureşti.
RE – Realencyclopadie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly – Wissova), Stuttgart.
RL – Der Romische limes in Osterreich, Wien.
Sargeţia – Sargeţia. Buletinul Muzeului judeţean Hunedoara. Deva.
SCIV(*A*) – Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti.
SIB – Studii de istorie a Banatului, Universitatea de Vest, Timişoara.
SSC – Studii de ştiinţă şi cultură, Universitatea de Vest „Vasile Goldiş”, Arad.
SMMIM – Studii şi materiale de muzeografie şi istorie militară, Bucureşti.
SN – Specimina Nova Universitatis Quinqueecolesiensis, VII, pars, prima, 1991, Pecs.
SSJ – Sonderdruk aus dem Saalburg – Jahrbuch, verlang Philipp von Zabern, Mainz am Rhein.
Tibiscus – Tibiscus. Muzeul Banatului, Timişoara.
ZPE – Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik, Bonn.
Institutul de Memorie Culturală: **http://www.cimec.ro**